

Drugi svetski rat preživelo je oko 15.000 jugoslovenskih Jevreja zahvaljujući narodnooslobodilačkom ratu, koji je organizovala Komunistička partija i pvela jugoslovenske narode u borbu protiv okupatora i njihovih satelita za ponovno oslobođenje Jugoslavije. U narodnooslobodilačkom ratu učestvovao je i znatan broj Jevreja, i o njihovom učešću biće kasnije govora.

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE I UKLJUČIVANJE JEVREJA U NARODNOOSLOBODILAČKI RAT

a) *Rad Komunističke partije na organizovanju ustanka i njeno rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom*

Spoljna politika vlade Milana Stojadinovića i vlade Cvetković–Maček uslovia je potpunu izolaciju Jugoslavije i to u periodu kada je Treći Rajh usmerio svoje agresorske aspiracije na teritoriju Jugoslavije. Komunistička partija Jugoslavije blagovremeno je sagledala opasnost od fašističkog napada, pa je CK KPJ doneo na V zemaljskoj konferenciji Komunističke partije Jugoslavije, koja je održana 1940. godine u Dubravi kraj Zagreba odluke od istorijske važnosti, koje su se odnosile na pripremanje narodnih masa za slučaj nacističkog napada. Tim odlukama je bilo predviđeno pripremanje članova KPJ i SKOJ-a, kao i naprednih snaga za odbranu zemlje, njihova obuka u rukovanju oružjem, kao i obuka u ukazivanju prve pomoći. Posebno je bilo naglašeno uzdizanje novih partijskih kadrova, aktiviranje rada s omladinom i ženama, kao i povezivanje članova Partije sa širokim narodnim masama.

Aprilski rat 1941. razotkrio je svu trulež unutar državnog i vojnog aparata. U vrhovima vojske nalazili su se pripadnici »pete« kolone, koji su raznim mahinacijama onemogućili širokim narodnim masama da se bore protiv agresora. Vojska, napuštena od svojih starešina bila je dezorijentisana, i njen raspad je bio neminovan.

Međutim, kapitulacijom Jugoslavije nije razbijen revolucionarni-demokratski pokret stvaran u predratnom periodu, kao i njegova avangarda – Komunistička partija i pored toga što su fašistički agresori imali jaki oslonac u domaćoj buržoaziji i u raznim profašističkim separatističkim grupama u zemlji, koji su se ujedinili protiv tog pokreta i Komunističke partije.

Zahvaljujući autoritetu koji je stekla Komunistička partija u predratnom periodu u širokim narodnim masama, kao i spremnosti narodnih masa da se bore protiv okupatora, CK KPJ je bio u mogućnosti da donese odluku o produžavanju borbe protiv okupatora, preuzimajući rukovodeću ulogu u toj borbi. Odluka je doneta 10. IV 1941. na sastanku Politbiroa CK KPJ u Zagrebu, članovima KPJ je upućen poziv za prikupljanje oružja i sanitetskog materijala, kao i izbegavanje članova KPJ i SKOJ-a da budu odvedeni u zarobljeničke logore.

Pri CK KPJ oformljen je Vojni komitet na čelu sa drugom Josipom Brozom Titom. F'unu i konkretnu sadržinu dobila je navedena odluka na savetovanju CK KPJ koje je održano početkom maja 1941. u Zagrebu («Majsko savetovanje»). Trebalo je hitno pristupiti pripremama za oružani ustanak protiv okupatora i domaćih izdajnika, za nacionalno i socijalno oslobođenje jugoslovenskih naroda. U tom cilju bilo je potrebno stvoriti jedinstveni front koji će okupiti »sve slojeve naroda bez obzira na političke, nacionalne, verske i druge razlike«, lako je Partija u to vreme brojala oko 12.000 članova i oko 30.000 članova SKOJ-a, ona je mogla povesti narode u borbu zahvaljujući autoritetu koji je uživala i programu koji je dala narodnooslobodilačkoj borbi. To je i razlog, što je ta borba imala od početka obeležje jedinstvenog, opštejugoslovenskog revolucionarnog pokreta. Na pomenutom savetovanju doneta je odluka, da se u partijskim rukovodstvima na terenu oforme vojni komiteti, koji će pripremiti narodne mase za predstojeći ustanak. Sem toga, trebalo je odmah pristupiti slabljenju vojnog i ekonomskog potencijala okupatora izvođenjem raznih diverzija i sabotaza. Zato su formirane tzv. udarne grupe u gradovima i industrijskim centrima. Te će grupe prerasti u datom momentu u oružane borbene jedinice – partizanske odrede. Nadalje, bilo je potrebno obrazovati što veći broj kurseva za obuku omladinaca u rukovanju oružjem kao i kurseva prve pomoći.

Zahvaljujući blagovremeno i dobro sprovedenim navedenim pripremama, CK KPJ je bio u mogućnosti, da krajem juna 1941. donese odluku o podizanju opštenarodnog ustanka. Proglas jugoslovenskim narodima o podizanju ustanka objavio je CK KPJ 12. jula 1941. i u vezi s tim, data je direktiva o formiranju partizanskih odreda i načinu borbe protiv okupatora.

U toku jula 1941. došlo je do formiranja prvih partizanskih odreda u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i dr. Rukovođenje partizanskom vojskom preuzeo je novoformirani Glavni štab narodnooslobodilačke vojske na čelu sa drugom Titom. Na savetovanju u Stolicama, koje je održano u drugoj polovini septembra 1941, doneta je odluka da Glavni štab preraste u Vrhovni štab, a da se pri centralnim i pokrajinskim komitetima Partije formiraju glavni štabovi za dotičnu teritoriju. Od posebnog značaja je bila i odluka, da se na oslobođenim teritorijama obrazuje nova narodna vlast – narodnooslobodilački odbori, koji će se brinuti o mobilizaciji novih boraca, kao i o snabdevanju vojnih jedinica.

Specifični uslovi na pojedinim teritorijama uslovlili su postojanje izvesnih razlika u intenzitetu rasplamsavanja ustanka. No, cilj borbe bio je u svim pokrajinama isti i on je dobio, negde pre a negde kasnije, svoju punu sadržinu: oslobođenje zemlje od okupatora i socijalna revolucija.

I pored masovnih hapšenja i streljanja, okupatori nisu mogli da uguše ustanak u njegovom začetku. Naprotiv on se sve više rasplamsavao. Stoga su okupatori bili primorani, da prebacuju sa drugih evropskih ratišta vojne jedinice za borbu protiv narodnooslobodilačke vojske. Protiv narodnooslobodilačke vojske, okupatori

su u sadejstvu sa njihovim satelitima, organizovali posebno sedam velikih ofanziva uz učešće nemačkih, italijanskih, bugarskih, mađarskih, ustaških, četničkih i nedićevskih jedinica. U svim tim ofanzivama neprijatelj je doživeo neuspeh i nakon svake ofanzive narodnooslobodilačka vojska je izlazila ojačana brojno i moralno.

Od partizanskih odreda došlo je već krajem 1941. do formiranja prvih partizanskih brigada, a novembra 1942. prvih divizija i korpusa. Početkom 1945. narodnooslobodilačka vojska je brojala oko 350.000 boraca, svrstanih u četiri armije.

Krajem 1942, stvoreni su uslovi za obrazovanje jednog jugoslovenskog opštepoličkog tela kao najvišeg organa narodne vlasti. To telo je obrazovano na zasedanju delegata iz svih pokrajina 26–27. novembra 1942. u Bihaću – Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ). Uspesi narodnooslobodilačke vojske, naročito u toku četvrte i pete neprijateljske ofanzive pridoneli su njenoj afirmaciji kao vojsci, koja se bori u krilu antihitlerovske koalicije. U vezi s tim, bilo je potrebno da se oduzme pravo jugoslovenskoj izbegličkoj vladi u Londonu, da predstavlja Jugoslaviju, s obzirom da je ona saradivala preko svojih predstavnika sa »silama Osovine«. Stoga je sazvano Drugo zasedanje AVNOJ-a u Jajcu, na kojem je doneta odluka u noći 29/30. XI 1943. o formiranju vrhovnog i zakonodavnog izvršnog tela, koje će predstavljati jugoslovenske narode. Formiran je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ). To je bila privremena vlada Jugoslavije do završetka rata. Tim aktom položeni su temelji novoj državnoj zajednici jugoslovenskih naroda – Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji.

b) Uključivanje Jevreja u narodnooslobodilački rat

Određene specifičnosti koje su postojale u pojedinim pokrajinama rasparčane Jugoslavije, imale su odraza na pojavu prvih partizanskih odreda, kao i proces razbuktavanja ustanka u 1941. godini. U vezi s tim, uslovljeno je bilo, u izvesnom stepenu, i uključivanje Jevreja u NOR u 1941. godini. U zavisnosti od tih specifičnosti, proces uključivanja Jevreja u NOR možemo podeliti u dva perioda: prvi – uključivanje 1941. godine, i drugi – od 1942. do kraja rata.

1 – Uključivanje Jevreja u NOR 1941. godine

Kratkotrajni aprilski rat i neočekivano brza kapitulacija Jugoslavije, doveli su u prvo vreme do dezorijentacije u narodu, koji nije mogao odmah da sagleda svu tragediju i sve posledice okupacije. Ta dezorijentacija je došla do punog izražaja kod Jevreja. Brzo sprovođenje protivjevrejskih mera, koje su bile unapred organizovane od strane okupatora i ustaša, dovelo je do njihove demoralizacije. Činjenica je, da su progoni, zlostavljanja, hapšenja i odvođenja u logor otpočeli u nekim pokrajinama pre nego je došlo do ustanka, odnosno stvaranja partizanskih odreda, u koje bi se mogli uključiti. Jedino oni Jevreji, koji su bili članovi KPJ

i SKOJ-a znali su gde im je mesto u nastaloj kataklizmi. Oni su se uključili delom u NOP, a delom u partizanske odrede kada su bili oformljeni. Na žalost, veći broj Jevreja, članova KPJ i SKOJ-a bio je uhapšen od Gestapoa u Srbiji i ustaša u Hrvatskoj, jer su oni raspolagali sa spiskovima komunista, koje su pribavili pre kapitulacije Jugoslavije. Pomenuto je i hapšenje istaknutih revolucionara u Hrvatskoj noću 30/31. marta 1941. od Mačekove straže, među kojima je bio i izvestan broj Jevreja. Oni su predati ustašama, koji su ih internirali u Kerestincu i streljali. Sem toga, ustaše su, neposredno po dolasku na vlast pristupile hapšenju članova KPJ i SKOJ-a, kao i simpatizera Partije u Hrvatskoj, tako da je juna 1941. internirano u Kerestincu 111 lica. Najveći broj je stradao prilikom pokušaja proboja iz zatvora, a među njima je bilo i 19 Jevreja.

Prema nepotpunim podacima na teritoriji Jugoslavije uhapšeno je oko 400 Jevreja članova KPJ i SKOJ-a, kao i simpatizera NOP-a, na početku ustanka i u toku 1941. godine. Od uhapšenih, 76 su preki sudovi osudili na smrt, 38 je ubijeno u zatvorima bez prethodne presude, a oko 280 osuđeno na robiju, od kojih su 166 stradali.

Broj uhapšenih i osuđenih Jevreja na početku ustanka očito govori, da je već u 1941. godini bio uključen u narodnooslobodilački pokret veći broj Jevreja. Za njihovo uključivanje u NOP bio je odlučujući svesni faktor. No, postavlja se pitanje, da li je broj uključenih Jevreja u NOR u 1941. godini mogao biti i veći? Pri razmatranju ovog pitanja potrebno je analizirati razne subjektivne i objektivne faktore koji su bili od uticaja na masovnije uključivanje Jevreja. Ti faktori nisu bili podjednako zastupljeni u svim pokrajinama, pa ni u svim mestima iste pokrajine. U nekim je dominantan bio objektivni, a u nekim subjektivni faktor.

a) *objektivni faktori*

Oni su došli do punog izražaja u onim pokrajinama, u kojima je došlo nešto kasnije do formiranja partizanskih odreda, odnosno stvaranja slobodnih partizanskih teritorija, kao i od protivjevrejskih mera koje su okupatori i ustaše preduzeli u cilju sprečavanja odlaska Jevreja u partizane.

Specifični objektivni faktori, koji su ograničavali ili onemogućavali masovnije uključivanje Jevreja u NOR 1941. godine:

- najveći broj Jevreja živeo je u gradovima iz kojih je bilo teže prebaciti se do partizanskih jedinica;
- okupatori i ustaše su izvršili popis Jevreja na osnovu kojih su odvođeni na prisilne radove i kontrolisali da li se nalaze na licu mesta. Svako bekstvo kažnjavano je ubijanjem porodica prebegalih lica, kao i velikog broja jevrejskih talaca;
- za Jevreje je zaveden policijski čas i zabrana napuštanja mesta stalnog stanovanja, bez posebne dozvole policijskih vlasti, koju Jevreji nisu mogli dobiti;

– Gestapo i ustaše su naredile policijskim vlastima da obavezno hvataju prebegle Jevreje i da im ih predaju. Po predaji biii su streljani, ili odvedeni u koncentracione logore, gde su stradali;

– i nakon uspešnog bekstva iz gradova, uključivanje u partizanske odrede, odnosno prebacivanje na slobodnu partizansku teritoriju bilo je moguće samo preko konspirativnih veza. Broj tih veza je bio vrlo mali i držane su u najvećoj tajnosti, što je onemogućavalo masovnije uključivanje Jevreja. Za izvestan broj Jevreja se zna da su samoinicijativno krenuli u partizane i da su na putu uhvaćeni i ubijeni;

– bilo je slučajeva, da je veća grupa skojevaca, članova udarnih grupa imala mogućnosti da se prebaci u partizane, ali su po direktivi partijskog rukovodstva ostali u gradu. Takav slučaj bio je u Sarajevu, jer partijsko rukovodstvo se nadalo, da će partizanske jedinice u okolini Sarajeva izvršiti napad na grad, i u tom slučaju bi članovi tih udarnih grupa potpomogli u samom gradu dejstva partizanskih jedinica. Međutim, do napada nije došlo, a u međuvremenu su ustaše pohvatale te članove udarnih grupa i odveli u logore gde su ubijeni.

b) *subjektivni faktori*

Analizirajući napred navedene objektivne činioce može se zaključiti, da su oni predstavljali ozbiljnu prepreku za masovnije uključivanje Jevreja iz gradova na početku ustanka. No, to ne znači, da broj uključenih nije mogao biti i znatno veći, jer su, ipak, postojale izvesne mogućnosti, ako ne za masovnija, a ono za veći broj pojedinačnih bekstava u partizane. Međutim, izvesni subjektivni činoci, u prvom redu kolebljivost, kao i verovanje da ih neće zadesiti najgore – genocid, odigrali su u pojedinim pokrajinama i mestima značajnu ulogu u neblagovremenom uključivanju većeg broja Jevreja u NOR. Međutim, i okupatori su podržavali i potencirali tu kolebljivost primenom raznih perfidnih postupaka i obmana o kojima će biti govora kod osvrta na uključivanje Jevreja u NOR u pojedinim pokrajinama i iz pojedinih većih mesta. Činjenica je, da su u nekim pokrajinama značajniju ulogu odigrali subjektivni, a u nekim objektivni činoci, što je zavisilo od toga, kome su pojedine pokrajine pripale po kapitulaciji Jugoslavije. S obzirom, da subjektivni i objektivni činoci nisu bili podjednako zastupljeni svuda to je uključivanje Jevreja u NOR 1941. godine prikazano po pokrajinama.

BANAT

Rad Komunističke partije među Jevrejima u Banatu bio je do drugog svetskog rata slab, što je i uslovalo uključivanje relativno malog broja u revolucionarni radnički pokret, odnosno mali broj članova KPJ i SKOJ-a.

Sa te teritorije bio je uključen i mali broj Jevreja u NOR 1941. godine. Osnovni razlog je ležao u tome, što su Jevreji bili odvedeni u koncentracione logore

pre nego je došlo do razbuktavanja ustanka. Nekoliko manjih partizanskih odreda koji su formirani jula 1941. rasformirani su posle kraćeg vremena, jer na toj teritoriji nisu postojali uslovi za njihovo održanje zbog neprijateljskog stava prema partizanima velikog broja domaćih Nemaca-folksdojčera, koji su aktivno sa dejstvovali sa pripadnicima Gestapoa u njihovom hvatanju. Partizanski odredi koji su formirani jula 1941. bili su, po direktivi OK KPJ za severni Banat od 4. avgusta 1941, rasformirani, a najveći broj pripadnika tih odreda bio je uhvaćen od Nemaca i folksdojčera i ubijen.⁴⁰¹

Postavlja se pitanje, da li su se banatski Jevreji mogli prebaciti na druge teritorije (Srem, Srbija) gde je došlo do formiranja partizanskih odreda već sredinom 1941. godine, pre njihovog odvođenja u koncentracione logore? Takva mogućnost nije postojala, jer je već aprila 1941. bilo internirano u sabirne logore preko 30% banatskih Jevreja, a avgusta te godine su odvedeni u koncentracione logore, gde su ubrzo stradali.⁴⁰²

Međutim, izvestan broj banatskih Jevreja, koji su bili uključeni u revolucionarni radnički pokret pre rata, odnosno bili članovi KPJ i SKOJ-a, stupio je u NOR 1941. godine. Među njima je bilo istaknutih revolucionara.

Među članovima prvih udarnih grupa u Petrovgradu (Zrenjanin) bili su i sledeći Jevreji: Ela štajn, krojačka radnica (član SKOJ-a), šandor-šamuel Frank, trgovački pomoćnik (član SKOJ-a), Ruža šulman, službenik (član KPJ), Hari Kon, trgovački pomoćnik (član SKOJ-a), Jucika Feješ, domaćica (član SKOJ-a). Svi su oni uhvaćeni (sem Jucike Feješ) 26. jula 1941. prilikom paljenja žita u okolini Petrovgrada i osuđeni na smrt. Obešeni su u Petrovgradu 31. jula 1941. Jucika Feješ uhvaćena je oktobra 1941. u ilegalnom radu i osuđena na robiju.

Jedan od glavnih organizatora udarnih grupa u Petrovgradu bila je Ruža šulman, koja je izabrana pred drugi svetski rat za člana MK KPJ Petrovgrad i člana PK SKOJ-a za Vojvodinu, a na početku ustanka za člana OK KPJ za severni Banat. Zadužena je bila i za organizovanje kurseva prve pomoći, kao i Narodne pomoći.⁴⁰³

U vezi s organizovanjem ustanka u Banatu značajnu ulogu je odigrala i Barbara Seleši, predratni član KPJ, koja je kao komunista osuđena 1930. godine od suda za zaštitu države u Beogradu na 3 godine robije. Po izbijanju ustanka radila je kao pozadinski politički radnik. Gestapo je otkrio njen rad i osudio je na smrt. Obešena je 21. juna 1942. u Perlezu.⁴⁰⁴

Jedan od organizatora ustanka u Kikindi bila je Klara Feješ, koja je do rata studirala u Beogradu, ali se njen revolucionarni rad odvijao u Kikindi. Od Partije je bila zadužena za rad sa mađarskom omladinom i za rukovođenje »Crvene po-

⁴⁰¹ 2. Atanacković, *Vojvodina u borbi 1941–1945*, Novi Sad 1969.
B. Ivković, n.d. str. 373.

⁴⁰² *Zrenjanin*, izd. Skupštine Zrenjanin 1966.

⁴⁰⁴ *Žene Srbije u NOB*, Beograd 1975, str. 789.

moći.« Godine 1940. izabrana je za člana MK KPJ Kikinda i za člana OK SKOJ-a, a na početku ustanka za člana OK KPJ za severni Banat i za člana PK KPJ za Vojvodinu. Po izbijanju ustanka učestvovala je u organizovanju udarnih grupa u Kikindi, a zatim po zadatku Partije odlazi u Bačku, gde takođe učestvuje u organizovanju ustanka. Prilikom sastanka s aktivistima, koji je održan na salašu Lazara Stojakovića (kod Bačke Palanke) 12. novembra 1943. bila je opkoljena od mađarskih žandarma i u borbi s njima poginula.⁴⁰⁵

Prvi partizanski odred u Banatu — Petrovgradski partizanski odred — formiran je krajem jula 1941. godine. U njegovom formiranju učestvovao je i Franjo Hercog, koji je studirao medicinu u Zagrebu i na studijama je primljen u članstvo KPJ. U novoformiranom odredu Hercog je postavljen za političkog komesara. Međutim, zbog neprijateljskog stava stanovništva — folksdojčera, odred se nije mogao održati i ubrzo je rasformiran. Hercog je prebegao u Mađarsku odakle se kasnije vratio i ponovo stupio u NOV⁴⁰⁶

Nakon rasformiranja tog odreda, uslovi za formiranje partizanskih jedinica stvoreni su kasnije, tj. u vreme kada na toj teritoriji nije bilo više Jevreja, koje su Nemci pobili u logorima u Beogradu.

U 1941. godini stupilo je u NOR 10 banatskih Jevreja od kojih 1 u NOV i 9 u NOP. Svi uključeni u NOP su stradali.

Izvestan broj banatskih Jevreja, koji su uspeli prebeći iz Banata na druge teritorije (Mađarska) pre odvođenja banatskih Jevreja u logore, stupio je u toku rata u NOV. O njima će kasnije biti govora.

SRBIJA

Na teritoriji onog dela Srbije koji je ostao pod nemačkom okupacijom, od ukupnog broja srbijanskih Jevreja živelo je do rata u Beogradu oko 10.500 (84%), Nišu oko 350, Novom Pazaru oko 250, Kragujevcu oko 70, Smederevu oko 70, dok je u ostalim mestima Srbije živeo neznatan broj Jevreja.

Osvrnućemo se na uslove, koji su uticali na broj uključenih Jevreja u NOR 1941. godine u pojedinim mestima.

Beograd — Do rata je bio uključen u revolucionarni radnički pokret, kao i u napredni pokret veći broj beogradskih Jevreja, prvenstveno omladine. No, broj uključenih Jevreja u NOR 1941. godine nije bio u srazmeri sa brojem Jevreja koji je živio u tom gradu do rata. Pomenuli smo objektivne i subjektivne činioce, koji su uticali na broj uključenih 1941. godine.

⁴⁰⁵ Ljubica Šijački i S. Šijački, *Kikinda 1941–1945*, Kikinda 1970, str. 7.
⁴⁰⁶ ZUPNOH tom I, knj. 17, dok. broj 128.
 S. Veg, *Pripreme za ustanak i partizanski odredi u Banatu 1941, Vojvodina 1941*, Novi Sad 1967, str. 11–12.

činjenica je, da je Gestapo bio preduzeo najrigoroznije mere u cilju sprečavanja bekstva Jevreja iz Beograda. Mora se napomenuti i to, da su prve slobodne partizanske teritorije, kuda su mogli prebeći beogradski Jevreji, stvorene tek sredinom septembra 1941. godine, a do tog vremena već je znatan broj Jevreja interniran u logore. Sem toga, Gestapo je organizovao vrlo razgranatu mrežu preko opštinskih i policijskih organa, nedićevaca, četnika, ljotićevaca i Bugara za hvatanje prebeglih Jevreja. Putem te mreže bio je uhvaćen znatan broj Jevreja, koji su predati Nemcima i ovi su ih streljali, o čemu govore i sledeći podaci:

- u Krčagovu četnici su pohvatali veći broj prebeglih beogradskih Jevreja i predali ih Gestapou, koji ih je streljao;⁴⁰⁷
- u Loznici je prebegla grupa od 50 beogradskih Jevreja, koje je sreski načelnik pohvatao i predao Nemcima, koji su ih odveli u logor na Banjici i streljali;
- bugarski fašisti su pohvatali u Skoplju oko 300 beogradskih Jevreja i predali Gestapou, koji ih je streljao na Banjici;⁴⁰³
- u jednom dokumentu stoji: »Iz Beograda je prebegla u partizane jedna Jevrejka, pegava i crvene kose, ponevši sa sobom hirurški instrumentarij. Uhvaćena od četnika u Mionici i zaklana.⁴⁰⁹

Analizirajući razne objektivne činioce dolazi se do zaključka, da su oni predstavljali ozbiljnu prepreku za masovnije uključivanje beogradskih Jevreja u NOR 1941. godine. No, to ne znači da broj uključenih nije mogao biti i znatno veći, jer su, ipak, postojale mogućnosti, ako ne za bekstva u većim grupama, a ono za veći broj pojedinačnih bekstava. Razlog treba potražiti i u postojanju subjektivnih činilaca, prvenstveno u kolebljivosti u odlučujućim momentima, koja je bila potcencirana sledećim činjenicama:

- verovanjem da Nemci neće primeniti istrebljenje Jevreja, jer to nisu sproveli ni u ostalim zemljama, koje su okupirali mnogo pre Jugoslavije;
- perfidnim postupcima i obmanama, koje su Nemci primenili u cilju zavaravanja Jevreja u vezi sa namerama koje su planirali, tj. njihovo istrebljenje. Jedna takva perfidna obmana predstavlja i naređenje, da se obrazuje zdravstvena služba za Jevreje. Jevreji su na osnovu toga došli do zaključka, da Nemci koji se »brinu« o njihovom zdravlju ne mogu biti i ubice. Tom obmanom Nemci su postigli još jedan cilj: najveći broj zdravstvenih radnika Jevreja je bio uključen u organizaciju jevrejske zdravstvene službe i na taj način su onemogućili njihovo bekstvo, naročito preko njihovih dotadašnjih pacijenata.

Postoji mišljenje da su subjektivni činioci, posebno kolebljivost, bili presudni za odlaženje većeg broja beogradskih Jevreja u NOR na početku ustanka.⁴¹⁰ Bez

⁴⁰⁷ *O'etovi u ognju*, Titovo Užice 1970.

⁴⁰³ Dokumentat u Istorijskom arhivu Beograda.

⁴⁰⁹ Sećanje Siavke Morić – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG broj 1.

⁴¹⁰ J. Vujošević, *Značaj i posledice antiokupatorskog raspoloženja i otpora u Beogradu od 12. aprila do 4. jula 1941, Beograd u ratu i revoluciji 1941–1945*, Beograd 1971, str. 62.

210 J. Romano

sumnje, bilo je kolebljivosti i neodlučnosti, ali ako se uzmu u obzir i svi objektivni činiooci, koji su onemogućavali masovnije uključivanje Jevreja u NOR, doći će se do realnije ocene, realnijeg zaključka. Taj zaključak govori o međusobnoj isprepletenosti subjektivnih i objektivnih činilaca. Subjektivni činiooci su bili dominantni, verovatno, kada se govori o mogućnostima većeg broja pojedinačnih bekstava u partizane, dok su za masovnija bekstva dominantni bili objektivni činiooci.

Zahvaljujući intenzivnom radu Komunističke partije, počev od 1935. godine došlo je do brojnijeg uključivanja Jevreja, prvenstveno jevrejske omladine, u KPJ i SKOJ, kao i u napredni omladinski pokret. Oni su odmah po okupaciji Beograda našli svoje mesto, odnosno nisu se pasivno odnosili prema okupatoru. Uključili su se u NOP i pored toga, što su bili dvostruko žigosani: kao Jevreji i kao komunisti. Znatan broj jevrejske omladine uključio se u sastav udarnih grupa, koje su vršile razne sabotaže i diverzije.

Neki od jevrejskih omladinaca, koji su bili uključeni u sastav udarnih grupa naročito su se isticali svojom aktivnošću:

Hajim Almozlino-Guta, učenik, učestvovao je u paljenju nemačkog kamiona jula 1941. godine. Za odmazdu Nemci su streljali 120 beogradskih Jevreja. Almozlino je nakon bekstva iz Beograda stupio u NOV i avgusta 1941. zarobljen od Nemaca i streljan;⁴¹¹

Milan Bajić, učenik, uhvaćen prilikom vršenja sabotaže i streljan 1942. na Banjici;⁴¹²

Natalija Benvenisti, učenica, učestvovala u sečenju telegrafskih stubova. U NOV od 1941, poginula 1945;⁴¹³

Jovan Gajger, učenik, uhvaćen prilikom sečenja tehegrafskih stubova i obešen 1941. godine;⁴¹⁴

Keti Šer-Minderović, učestvovala u paljenju fašističke štampe. Uhvaćena tom prilikom od Nemaca, ali su je spasili članovi udarne grupe (poginula 1942. u NOV);⁴¹⁵

Rafailo Talvi, učenik, učestvovao u vršenju sabotaža. Njegov rad je otkrio Gestapo, ali kada su došli da ga uhapsu jula 1941. izvršio je samoubistvo.⁴¹⁶

U sastav udarnih grupa bili su uključeni i: Miodrag Najman, učenik, (uhvaćen od Gestapoa i streljan 1941. kod Skele), Josip-Jole Levi i Julija Kon, (uhvaćeni od

⁴¹¹ Sećanje Reje Almozlino – rukopis u istorijskom arhivu Beograda (IAB), MG broj 150; i *Čačanski kraj u MOB*, Čačak 1969, str. 61.

⁴¹² M. Todorović, *Banjčki logor* – rukopis u IAB MG br. II, 125.

⁴¹³ Milena Radovanović-Lovrić, *Tačno u sedam. Grad borbe i slobode*, Beograd 1964, str. 107.

⁴¹⁴ V. Nanović, *Srbija se umiriti ne može, Grad borbe i slobode*, Beograd 1964, str. 67.

⁴¹⁵ Sećanje Jovanke Petrović – rukopis u IAB, MG br. 7.

⁴¹⁶ M. Armando, *Jevrejska omladina Beograda u NOB, Jevrejski almanah*, Beograd 1954, str. 106.

Gestapoa i ubijeni na Banjici 1941), Rašela Aronović, student (ubijena u logoru »Sajmište« 1942).⁴¹⁷

Za neke koji se pominju u sačuvanim dokumentima ili izjavama preživelih boraca, nema potpunih imena, odnosno prezimena: Vera »Jevrejka«, Lela »Jevrejka«, itd. Katarina Herceg pominje neku Jevrejku, koja je stanovala u Zetskoj ulici 1 u čijem stanu su održavani ilegalni kursevi prve pomoći. Odvedena od Gestapoa i streljana.⁴¹⁸

Značajnu ulogu u pokretu otpora u Beogradu odigrali su Rašela Baruh-Simić i njen muž inž. Lazar Simić, koji su izrađivali u stanu eksploziv za sabotaže. Pri likom rada došlo je do eksplozije kada su oboje teško povređeni i uhvaćeni od Gestapoa. Osuđeni su na smrt. Rašela je streljana 4. X 1941. na Banjici.⁴¹⁹

Poznata je i akcija koju je izveo Lujo Davičo u Podgorici kuda je prebegao po dolasku Nemaca u Beograd. On je ubacio bombu u italijansku oficirsku menzu u Podgorici, kada je stradalo nekoliko oficira. Davičo je bio uhvaćen i streljan od Italijana 1942. u Nikšiću.⁴²⁰

Pre napada Trećeg Rajha na Jugoslaviju, dr Marko Anaf izgradio je po direktivi Partije u svom stanu u Beogradu sklonište, koje Gestapo nije uspeo da otkrije za sve vreme trajanja rata. Sklonište je korišćeno za skrivanje ilegalaca, kao i ilegalnog materijala.⁴²¹

Pomenućemo neke Jevreje članove KPJ, koje je Partija zadužila određenim zadacima u vezi priprema za organizovanje ustanka:

Moša Pijade, slikar i publicista, član CK KPJ, upućen je u Crnu Goru radi pomaganja partijskoj organizaciji oko priprema za ustanak;

Olga Alkalaj, pravnik, predratni član KPJ. Po dolasku Nemaca delovala je u Beogradu pod lažnim imenom Sofija Aleksić, kućna pomoćnica. Na početku ustanka izabrana je za člana privremenog MK KPJ Beograd. Zadužena je bila za rad sa radnicima. Učestvovala je u organizovanju bekstva komunista iz Vidinske bolnice u Beogradu. Novembra 1941. uhapšena od Gestapoa prilikom jedne partijske provale i u logoru na Banjici zverski mučena, ali nije ništa priznala. Decembra 1941. prebačena je u logor »Sajmište«, odakle je upućena na lečenje u Jevrejsku bolnicu zbog teških povreda zadobijenih prilikom saslušavanja na Banjici. Iz bolnice odvedena je od Gestapoa 15. marta 1942. i ugušena u specijalnom kamionu sa otrovnim plinom. Posle rata je jedna ulica u Beogradu dobila njeno ime;⁴²²

⁴¹⁷ Sećanje Smilje Tuzlić – rukopis u IAB, MG broj 198.

⁴¹⁸ Sećanje Katarine Herceg – rukopis u IAB, MG broj 3.

⁴¹⁹ Jelena Popović, *Učešće žena Beograda u NOV, Beograd u ratu i revoluciji 1941–1945*, Beograd 1971.

⁴²⁰ Sećanje Smilje Tuzlić, n.d.

⁴²¹ M. Anaf, *Jedno neotkriveno sklonište, Grad borbe i slobode*, Beograd 1964.

⁴²² J. Romano, *Dostojno priznanje Beograda revolucionarki Olgi Alkalaj, Jevrejski pregled 7–8*, Beograd 1970.

212 J. Romano

Salamon Anaf-Žika, student, bio je upućen od PK KPJ Srbije jula 1941. u Požarevac, za člana Vojne komisije pri OK KPJ za okrug Požarevac, radi učešća u pripremama za organizovanje ustanka u tom kraju (poginuo 7. X 1941. kod Venčana kao komandir 1. kosmajске čete);⁴²³

ing. Izidor Baruh, upućen je u užički srez radi učešća u organizovanju ustanka (poginuo 19. avgusta 1941. kod Drežničke gradine kao komesar Crnogorske četve Užičkog odreda). Posle rata proglašen za Narodnog heroja Jugoslavije;⁴²⁴

Josip-Joži Baruh, profesor, upućen je u bajinobaštanski srez radi učestvovanja u organizovanju ustanka. Kao komesar Račanske čete Bajinobaštanskog odreda bio je teško ranjen u borbi sa Nemcima i 10. avgusta 1941. podlegao ranama u bolnici u Užicu;⁴²⁵

Dragutin Zonenfeld-Zonić, trgovački pomoćnik, bio je upućen u Belanovicu, gde je delovao kao pozadinski politički radnik. Uхваćen od Gestapoa i streljan 1942. na Banjici.⁴²⁶

Mirko Davičo, koji je prebegao iz Beograda u Kotor i aktivno se uključio u NOP. Talijanski fašisti su otkrili njegov rad i predali ga ustašama, koje su ga ubile u logoru u Jasenovcu.⁴²⁷

Na odgovornim partijskim dužnostima nalazili su se na početku ustanka sedeći beogradski Jevreji, predratni revolucionari:

Olga Alkalaj – član privremenog MK KPJ Beograd;

Josif Almozlino-Alma, student – član Sreskog komiteta za takovski srez (poginuo 3. VIII 1942. kod Kupresa);⁴²⁸

Rafael Ž. Batino (Miša Cvetković) – sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak (zarobljen jula 1942. od četnika i predat Italijanima, koji su ga streljali);⁴²⁹

Frida Bergman, službenik – sekretar MK KPJ 5. rejona u Beogradu;

Dora Frajdenfeld, student – član komiteta KPJ 3. rejona u Beogradu (prilikom partijske provale uhapšena marta 1942. i streljana od Gestapoa na Banjici);⁴³⁰

Moša Levi, službenik – partijski instruktor i pozadinski politički radnik (uhvaćen od Gestapoa i streljan 1942. na Banjici);⁴³¹

Moša Pijade – član CK KPJ.

⁴²³ A. Vitorović, *Centralna Srbija*. Beograd 1967, str. 58.

⁴²⁴ Cvetovi u ognju, n.d. str. 15.

⁴²⁵ S. Poznanović, M. Filipović, *Događaji oko Kosjerića, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, IV*, Beograd 1964, str. 891.

⁴²¹ Dokumentat u Istorijskom arhivu Beograda.

⁴²² M. Vasić, n.d. str. 267.

⁴²³ *Čačanski kraj u NOB*, Čačak 1969, str. 35.

⁴²⁴ *Prilog u krvi*, Pljevlja 1969, str. 146.

⁴³⁰ Sećanje dr Blagoja Neškovića – rukopis u IAB, MG broj 27. C. Durdević, *Komunistička partija Jugoslavije – organizator i nosilac NOP-a u Beogradu 1941–1944, Beograd u ratu i revoluciji 1941–1945*, Beograd 1971, str. 18.

Jelena Popović, n.d. str. 143.

⁴³¹ Sećanje Rade Kušića – rukopis u IAB, MG broj 364.

Prema prikupljenim podacima iz Beograda je stupilo u NOR 1941. godine 217 Jevreja, i to: 138 u NOV (poginulo 108) i 70 u NOP (stradalo 53). Sem toga, jedan je od 1941. bio u redovima Pokreta otpora u Francuskoj. Od preživelih učesnika u NOR od 1941. godine, 21 su nosioci Partizanske spomenice 1941. Za narodne heroje Jugoslavije su proglašeni Moša Pijade i ing. Izidor Baruh.

U Nišu je ijvelo do rata oko 350 Jevreja (ne računajući jevrejske izbeglice iz zemalja zapadne Evrope nastanjene u Niškoj banji i okolnim manjim mestima). Međutim, do uključivanja niskih Jevreja u NOR nije došlo (sem trojice) i oni su bili žrtve genocida.

Bilo je govora, da niški Jevreji nisu bili ni do rata uključeni u revolucionarni radnički pokret, iako im je po socijalnom sastavu bilo mesto u tom pokretu. O razlozima, koji su bili od uticaja na takvo pasivno držanje Jevreja u predratnom periodu, bilo je ranije govora.

Niške Jevreje nisu mogle otrgnuti od njihovog fatalističkog gledanja na situaciju ni brojne protivjevrejske mere koje su Nemci preduzeli već prvih dana okupacije. Uzaludni su bili pokušaji niške partijske organizacije da ih uputi u partizane još pre njihovog interniranja u logor »Crveni krst«. Uslovi za odlazak u partizane su postojali, jer su u okolini Niša delovala tri veća partizanska odreda. O nastojanjima niške partijske organizacije da spase Jevreje od genocida upućujući ih u partizane, govori i sledeća izjava: »Partijsko rukovodstvo Niša pokušalo je da utiče na mlade članove jevrejskih porodica da idu u partizane, ali nije bilo rezultata. Ostali su u Nišu i sačekali hapšenje.«⁴³²

U ostalim mestima u Srbiji živeo je do rata mali broj Jevreja. Iz tih mesta stupilo je u NOR 1941. godine 52 lica, i to: 27 u NOV (poginulo 20) i 25 u NOP (stradalo 22). Od preživelih 7 su nosioci Partizanske spomenice 1941. Najaktivniji iz pojedinih mesta su bili:

dr Vladislav Švarc, lekar iz Boljevca. Učestvovao je u organizovanju ustanka u boljevačkom srezu. Uhvaćen 1942. od Gestapoa i odveden u logor;⁴³³

dr Strevan Ber, lekar iz čačka. Lekar i borac u čačanskom odredu. Poginuo u borbi sa Nemcima 21. X 1941. kod sela Jarčujaka;⁴³⁴

Dina Albahari-Fišhant, profesor gimnazije iz čačka. Istaknuti pozadinski politički radnik u čačanskom srezu. Uhapšena od Gestapoa 1942. i streljana u čačku;⁴³⁵

Avram Danon, upravnik rudnika u Ivanjici. Po direktivi Partije organizovao kurs za omladince za obuku u rukovanju oružjem;⁴³⁴

³² D. Dejanović, D. Živković, M. Milovanović, Đ. Stamenković, *Niš u vohoru oslobodilačkog rata*, Novi Sad 1968.

³³ V. Cvetković, *Lekari revolucionari*, *Komunist* broj 24 od 10. VI 1971.

³⁴ *Čačanski kraj u NOB*, n.d. str. 87 i 112.

³⁵ *Čačanski kraj u NOB*, n.d. str. 203.

³⁶ S. Ignić, J. Radovanović, V. Luković, Lj. Marković, M. Bujošević, *Ivanjica*, Beograd 1972, str. 345.

214 J. Romano

Jeruham Konforti, geometar iz Knjaževca. Jedan od učesnika u organizovanju ustanka u knjaževačkom kraju. Godine 1942. uhvaćen od četnika i obešen u Knjaževcu. Stan u kojem je stanovao pretvoren je posle rata u muzej koji nosi njegovo ime;⁴³⁷

Josip Šnerston, student iz Kragujevca. Od početka ustanka član udarne grupe u Kragujevcu, a zatim borac u 1. šumadijskom odred. Poginuo 1941. u Srbiji;⁴³⁸

mr pharm. Moša Mandilović iz Krupnja. Početkom septembra 1941. po oslobođenju Krupnja postavljen za prvog predsednika NO odbora u Krupnju;⁴³⁹

Marko Daniti iz Leskovca – učesnik u organizovanju ustanka u leskovačkom kraju. Maja 1942. zarobljen od pripadnika Srpske državne straže i ubijen;⁴⁴⁰

Ruža Lerinc, profesor Učiteljske škole iz Aleksinca. Predratni član KPJ. Imala je veliki uticaj na učenike Učiteljske škole uključujući ih u napredni omladinski pokret. Od početka ustanka aktivan pozadinski radnik. Uhvaćena od Gestapoa i streljana 23. avgusta 1941. godine u Zaječaru.⁴⁴¹

U sledećem pregledu prikazan je broj Jevreja iz Srbije uključenih u NOR 1941. godine.

Mesto		NOV	NOP
Aleksinac	stupilo		
	poginulo		
Badovinci	stupilo	3	
	poginulo	3	
Beograd	stupilo	138	79
	poginulo	108	53
Boljevac	stupilo		1
	poginulo		
čačak	stupilo		2
	poginulo		2
G. Milanovac	stupilo		2
	poginulo		2
Ivanjica	stupilo		1
	poginulo		
Knjaževac	stupilo		
	poginulo		
Kragujevac	stupilo		
	poginulo		
Kraljevo	stupilo		
	poginulo		
Krupanj	stupilo		
	poginulo		

⁴³⁷ Dokumentat u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.

⁴³⁸ M. Stanković. *U Arandelovcu 1941, Ratna sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta* I. Beograd 1961, str. 547.

⁴³⁹ M. Jeremić, *Narodnooslobodilačka vlast u Radevini 1941, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, II, Beograd 1963, str. 250.

⁴⁴⁰ *ZDP* tom I, knjiga 3, dok. br. 160.

⁴⁴¹ *Žene Srbije u NOB*, n.d. str. 715,

Mesto	•	NOV	NOP
Leskovac	stupilo	3	3
	poginulo	1	3
Loznica	stupilo	1	
	poginulo		
Ljuljak	stupilo		1
	poginulo		1
Niš	stupilo	1	
	poginulo	1	
Pecka	stupilo	1	1
	poginulo		
Prokuplje	stupilo		2
	poginulo		2
Surdulica	stupilo		1
	poginulo		
Svetozarevo	stupilo		1
	poginulo		1
Šabac	stupilo		1
	poginulo		1
T. Užice	stupilo	9	5
	poginulo	8	5
Valjevo	stupilo	1	
	poginulo		
Svega	stupilo	168	109
	poginulo	129	79

GOSNA I HERCEGOVINA

Socijalna struktura jevrejskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, kao i snažan uticaj Komunističke partije, naročito na jevrejsku omladinu, usloveli su znatno veći procenat uključenih Jevreja u NOR 1941. godine nego u ostalim pokrajinama Jugoslavije. To se odnosi, u prvom redu, na Sarajevo, u kojem je do rata živelo oko 75% ukupnog broja Jevreja Bosne i Hercegovine.

U redovima Komunističke partije, kao i naprednog omladinskog pokreta nalazio se veći broj sarajevskih Jevreja do drugog svetskog rata, što se vidi i iz izjave Lepe Perović (do rata član PK KPJ za BiH): »Mi komunisti imali smo u svojim redovima priličan broj Jevreja. Preko njih, a i direktno, povezali smo se sa masom Jevreja«. ⁴²

Potpuno je razumljivo, što su članovi KPJ i SKOJ-a stupili u NOR već prvih dana ustanka. Od posebnog značaja je bio i njihov uticaj na ostale Jevreje, naročito na jevrejsku omladinu u cilju njihovog uključivanja u NOR. Na uključivanje Jevreja u NOR posebno je računala Komunistička partija, što se vidi iz proglašenja koji je izdao PK KPJ za BiH na početku ustanka. U proglašenju se pozivaju svi narodi BiH na ustanak, a među njima i Jevreji:

⁴² Lepa Perović, n.d. str. 106.

»Jevreji, vi najviše osećate neljudsku bezobzirnost i zločinačku dušu frankovačke gospode. Put boljeg života i za vas jeste zajednička borba sa Srbima, Hrvatima i Muslimanima, koju vodi Komunistička partija Jugoslavije«.⁴⁴³

Uslovi i mogućnosti za uključivanje Jevreja u NOR na početku ustanka nisu bili isti u svim mestima Bosne i Hercegovine. Stoga će njihovo uključivanje biti prikazano po mestima.

Sarajevo – Pomenuto je, da je snažan uticaj na jevrejsku omladinu izvršilo u predratnom periodu jevrejsko radničko udruženje *Matatja* u čijim redovima je bilo pred rat oko 400 skojevaca i članova KPJ. Navedeno je i to, da je u Sarajevu bilo pred rat 62 člana KPJ. Oni su aktivno učestvovali u svim akcijama koje je organizovala Komunistička partija. Među članovima KPJ i SKOJ-a koji su rasturali proglas koji je izdao CK KPJ pozivajući narod na obaranje profašističke vlade Cvetković–Maček bio je i veći broj Jevreja. Neke od njih je uhapsila sarajevska policija 3. marta 1941. i držala ih u zatvoru sve do dolaska ustaša na vlast i njima ili predala. Iz te grupe kasnije su stradali: David Levi, Nisim Montiljo, Izidor Levi : Hajim Levi.⁴⁴³

Sarajevska policija raspolagala je spiskovima članova KPJ i SKOJ-a, kao i njihovih simpatizera, i te spiskove predala ustašama po njihovom dolasku na vlast. Na osnovu tih spiskova ustaše su otpočele ubrzo sa hapšenjem komunista. Krajem juna 1941. ustaše su uhapsile poznatog revolucionara Hajnriha Fertiga, tj. pre nego je objavljen napred pomenuti proglas PK KPJ za BiH. On je odveden u logor u Gospiću, zatim u logor u Jadovnu, pa u Jasenovac, gde je ubijen 15. I 1942.⁴⁴⁴

Ustaše su sledeće Jevreje, članove KPJ streljale na početku ustanka na Vracama kod Sarajeva: Šalom S. Albahari, student (provaljen od Mihajla Popovića). Herojski se držao na policiji prilikom saslušanja i pored toga što je bio izložen zverskim mučenjima. Streljan 8. avgusta 1941;⁴⁴⁵ Izidor B. Abinun, električarski radnik, streljan septembra 1941; Ašer S. Danon, trgovački pomoćnik, streljan 6. septembra 1941; Šabetaj H. Levi, učenik, streljan septembra 1941; Jozef Altarac-Todor, krojački radnik, streljan oktobra 1941. Pored njih ustaše su uhapsile i odvele u logore do avgusta 1941. oko 20 Jevreja članova KPJ i SKOJ-a, a masovno hapšenje je izvršeno 16. novembra 1941 (oko 40 lica). Svi su bili uključeni u NOP od početka ustanka.

Još u pripremnom periodu za ustanak pristupilo se organizovanju kurseva prve pomoći, koje je pohađao veći broj jevrejskih omladinki (Rikica Pardo, Zlata Kabiljo, Donkica Perera, Hanika Altarac-Vuja i dr.). Od posebnog značaja je bila uloga »Crvene pomoći« kojom je rukovodila Hana Ozmo (do njenog hapšenja), koja je dodeljivala finansijska sredstva većem broju Jevreja i Srba, koji su ostali bez sred-

⁴⁴³ Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine, tom III, knj. 1.

W. Albahari, *Od apriskog rata do ustanka, Sarajevo u revoluciji II*, Sarajevo 1977, str. 55

⁴⁴⁴ N. Albahari, *Sarajevo u prvim danima okupacije*, n.d. str. 96.

⁴⁴⁵ Ibidem, str. 96.

stava za život nakon pljačke ustaša. U prikupljanju pomoći učestvovala su Lenka Kampos, Anita Pardo, Renika Montiljo, Pino Pardo i dr.

Po direktivi Partije pristupilo se organizovanju udarnih grupa u koje je bio uključen veći broj jevrejskih omladinaca, prvenstveno skojevaca. Jedan od organizatora udarnih grupa bio je Aleksandar-Šami Salcberger (uhvaćen od ustaša i streljan 1. oktobra 1941. na Vracama).⁴⁴⁶ Udarnom grupom na Bjelavi rukovodio je Moric-Moco Salom do odlaska u NOV. Za njega se navodi da je bio »vrlo hrabar i odvažan«.

Postavlja se pitanje zašto izvestan broj Jevreja članova KPJ i SKOJ-a kao i pripadnika NOP nisu blagovremeno otišli iz Sarajeva i stupili u partizane, tj. pre nego su uhapšeni od ustaša i odvedeni u logore, gde su ubijeni? Postoji više razloga:

- prvi partizanski odredi u okolini Sarajeva formirani su i to: Kalinovački partizanski odred – krajem septembra 1941, Romanijski, kao i odred »Zvijezda« – oktobra 1941. g.⁴⁴⁷ Do tog vremena ustaše su odvele u logore veći broj članova KPJ i SKOJ-a, kao i pripadnika udarnih grupa;
- prema direktivi PK KPJ za BiH, članovi udarnih grupa nisu mogli da napuste Sarajevo i odu u partizane, jer se očekivao napad partizanskih odreda na Sarajevo; u tom slučaju udarne grupe bi sadejstvovala u gradu. Do tog napada nije došlo, a u međuvremenu ustaše su pohvatale veliki broj omladinaca, članova udarnih grupa i odveli ih u logore;⁴⁴⁸
- organizacija upućivanja ljudi u partizanske jedinice iz Sarajeva nije bila najbolje postavljena i sporo je funkcionisala. To se vidi i iz izjave Esada Čengića, koji je u toku rata bio sekretar MK KPJ Sarajevo: »Zbog objektivnih poteškoća i sporosti oko upućivanja ljudi na oslobođenu teritoriju, kao i zbog gledišta da ljude treba zadržati u gradu radi ilegalnog rada, kao i da će naše jedinice uskoro osloboditi Sarajevo, odlazak ljudi iz Sarajeva u partizane nije uvijek tekao ujednačenim intenzitetom u srazmeri sa stvarnim političkim raspoloženjem i spremnošću ljudi da idu u naše jedinice, pa je prilikom provala pao u ruke neprijatelju veliki broj članova KPJ, SKOJ-a i simpatizera, među kojima nekoliko stotina Jevreja, koji su poslani u logore i likvidirani«;⁴⁴⁹
- veća grupa jevrejskih omladinaca i omladinki, među kojima je bilo najviše skojevaca, uputila se samoinicijativno iz Sarajeva u Kalinovik radi uključivanja u Kalinovački partizanski odred. Međutim, četnički elementi koji su se uvukli u Odred, vratili su ih za Sarajevo, jer im »nisu potrebni kaputaši«. Takav postupak dezorijentisao je ostale jevrejske omladince, koji su takođe nameravali da krenu u partizane. Veći broj vraćenih omladinaca i omladinki ustaše su pohvatale i odvele u

M. Finci, *Slučaj Aleksandra Salcbergera, Jevrejski almanah 1959–1960*, Beograd, str. 150.
 --<“ *Vojna enciklopedija* tom 6, Beograd 1964, str. 663.
 Pismena izjava Moni Fincija iz Sarajeva, u Istorijskom arhivu Beograda.
 E. Čengić, *U okupiranom Sarajevu, Istočna Bosna u NOB-u I*, Beograd 1971.

logore, gde su pobijeni. Manji broj uspeo je da se prebaci u Hercegovinu i Dalmaciju i kasnije su ponovo stupili u NOV. Prema naređenju CK KPJ, preživeli borci koji su bili vraćeni iz Kalinovačkog odreda, dobili su Partizansku spomenicu 1941.

U vezi sa vraćanjem jevrejskih omladinaca i omladinki iz Kalinovačkog partizanskog odreda, Danilo Štaka u članku koji je objavljen u zborniku Sarajevo u revoluciji 3, navodi: »Krajem jula 1942. pre polaska Kalinovačkog partizanskog odreda sa Igmana prema Prozoru, štab Odreda donio je jednu neshvatljivu odluku koja nije bila prihvaćena sa odobravanjem ni od boraca ni od jednog broja rukovodilaca na tom terenu. Naime, radi se o upućivanju grupe od preko 30 boraca Jevreja natrag u Sarajevo, što znači u potpunu neizvjesnost, gotovo u sigurnu smrt. Zašto je donesena ova neobična odluka, nije mi ni danas poznato. I zaista je veoma mali broj ovih boraca ostao u životu. Neki od njih su uspjeli da iz Sarajeva ponovo izađu i stupe u druge partizanske jedinice. Najveći broj dospio je u fašističke logore i tamo izgubio život. Ovaj postupak, svakako, nije bio u duhu naše narodno-oslobodilačke borbe, a nije mi poznato da je bilo gdje u našoj zemlji učinjena slična greška.«

No, i pored toga, kao i mera koje su bile preduzele ustaše u cilju sprečavanja odlaska Jevreja u partizane, činjenica je, da je iz Sarajeva stupio u NOR u 1941. godini veći broj Jevreja, naročito omladine. O njihovom odlasku u partizane svedoče i sledeća dva dokumenta:

Ministarstvo hrvatskog domobranstva – Glavni stožer, dostavilo je Operativnom stožeru domobranstva akt broj 4282 od 9. I 1942. u kojem se navodi: »židovska omladina listom odlazi u redove partizana-komunista, gde igra ulogu političkih komesara«;⁴⁵⁰

Zapovjedništvo vojne krajine u Sarajevu uputilo je Ministarstvu hrvatskog domobranstva akt broj 141 od 18. I 1942. u kojem stoji: »Primećen i partizanski odred »kaputaši« židovske inteligencije u kojem se nalaze i židovske žene. Taj odred sa Romanije došao je u okolinu Vareša«.⁴⁵¹

činjenica je, da bi broj uključenih sarajevskih Jevreja u 1941. godini u NOR bio znatno veći, da nije bilo napred navedenih prepreka.

Do odvođenja sarajevskih Jevreja u logore, stanovi mnogih Jevreja bili su značajno uporište Partije. To se vidi i iz izjave Esada Čengića (tadašnjeg sekretara MK KPJ Sarajevo]: »Vrlo značajno uporište Partije u 1941. i 1942. godini predstavljale su porodice: Jozef Foht (njegova žena Sara ubijena od ustaša), Rudi i Lonika Musafija (stradao u Jasenovcu 1945. dok je Lonika bila u NOV), Estera i Mento Eškenazi (Estera ubijena u logoru u Staroj Gradiški, a Mento poginuo u NOV 1942), Moric

Vcjoistorijski institut Beograd, 6/A, 47/6–9, 1941.
Ibid., 70, 12/2–5, 1942.

I. Montiljo, Roza i Tilda J. Papo, Monika Musafija, Berta Papo (svi su učestvovali u NOV}«. ⁴⁵² Vrlo značajnu ulogu u vezi sa skrivanjem ilegalaca, ilegalnog materijala i ilegalne partijske biblioteke odigrala je porodica Jozefa Danitia, čuvara jevrejskog groblja u Kovačičima, koji je stanovao u kapeli groblja. Njegove dve kćerke i sin (svi radnici) bili su skojevci i stupili su u NOV 1941. kao i muž starije kćerke Bianke (Mordo Altarac) i svi su poginuli. ⁴⁵²

Od sarajevskih Jevreja koji su se uključili u NOP na početku ustanka isticali su se svojom aktivnošću: Albahari-Ferušić Blanka (kasnije u NOV – nosilac Partizanske spomenice 1941), Mordo-Marko Altarac (poginuo marta 1942. kao član Opštinskog komiteta KPJ pri NOO »Zvijezda«), Hana Finci-Božić (u njenom stanu bila je ilegalna štamparija MK KPJ Sarajevo – uhapšena od ustaša 1944. i streljana), Lunčika Kaveson, Albert M. Maestro, Daniel Ozmo, Barkohba Papo, Eliezer M. Papo, Estera Papo-Eškenazi, Rikica A. Pardo, Lezo L. Perera, Sadik L. Perera (svi su pohvatani od ustaša i ubijeni u logoru).

Među sarajevskim Jevrejima bio je i veći broj simpatizera NOR. Iako su bili gotovo potpuno opljačkani od ustaša, oni su sakupili 1 milion dinara za partizanske jedinice.

Nakon dobijene direktive od CK KPJ jula 1941. o podizanju opštenarodnog oružanog ustanka, PK KPJ za BiH održao je 13. jula 1941. sastanak partijskih rukovodilaca, na kojem je doneta odluka o upućivanju na teren članova KPJ radi formiranja partizanskih odreda. Među upućenim bili su i sledeći Jevreji, predratni revolucionari:

Nisim Albahari zajedno sa Ratom Dugonjićem upućen je 14. VII 1941. u Semizovac, a zatim je Albahari upućen u Vareš; ⁴⁵³

Oskar Danon upućen je u Vogošće i Srednje, gde je učestvovao u formiranju odreda »Zvijezda«; ⁴⁵⁴

Slavko Engl upućen je u Brezu, gde je uhvaćen od ustaša. U sarajevskoj policiji izvršio samoubistvo; ⁴⁵⁵

Mento Đ. Eškenazi, upućen u Trebević, gde je učestvovao u formiranju Trebevičkog odreda; ⁴⁵⁶

Feliks-Srećko Goranin učestvovao je skupa sa Eškenazijem u formiranju Trebevičkog odreda (poginuo februara 1942. kao načelnik Štaba grupe odreda); ⁴⁵⁷

¹⁵² E. Čengiđ, n.d. str. 164.

^{452a} Zora Kindibal-Predja, *SKOJ u Kovačičima, Sarajevo u revoluciji II*, Sarajevo 1977, str. 768.

⁴⁵³ R. Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata I*, Beograd 1956, str. 477.

⁴⁵⁴ Nl. Albahari, n.d. str. 98.

⁴⁵⁵ Arhiv Saveza komunista BiH, III, knj. 1, Sarajevo 1952, str. 27.

⁴⁵⁶ R. Sladić, *Prva Trebevičko-jahorinska gerilska četa, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, IV*, Beograd, 1964, str. 333.

⁴⁵⁷ S. Kezunović, *Prve borbe Kalinovačkog partizanskog odreda, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, V*, Beograd 1964, str. 315.

220 J. Romano

Pavle Goranin učestvovao je u formiranju Romanijskog odreda (poginuo 22. I 1944. kod sela Žunovi kao komesar 27. divizije – proglašen za narodnog heroja);⁴⁵³

Samuel Lerer (Voja Todorović), učestvovao u organizovanju odreda u zapadnoj Bosni;⁴⁵⁹

Ervin-Stanko Salcberger, učestvovao u organizovanju odreda »Zvijezda«.⁴⁶⁰

U prvim partizanskim odredima u istočnoj Bosni bili su na vojnim, odnosno političkim dužnostima: Oskar Danon (zamenik komandanta odreda »Zvijezda«), Mento Đ. Eškenazi (zamenik političkog komesara Trebevičkog odreda), Feliks - Srećko Goranin (komandir Trebevičkog odreda), Pavle Goranin (politički komesar Romanijskog odreda), Aleksandar Salcberger (komandir voda Igmanske čete), Ervin-Stanko Salcberger (komandir odreda »Zvijezda«), dok je u zapadnoj Bosni komandant Grahovskog bataljona »Gavrilo Princip« bio Samuel Lerer (Voja Todorović).

Na početku ustanka na odgovornim partijskim dužnostima u pozadini su bili:

Hana Ozmo (ubijena od ustaša) i Roza Papo – članovi »Ratnog komiteta« pri PK KPJ za BiH;⁴⁶¹

Nisim Albahari – član MK KPJ Sarajevo i sekretar OK KPJ »Zvijezda«;⁴⁶²

Bianka Albahari-Ferušić – član MK KPJ Sarajevo;⁴⁶³

jozef D. Danon – član KP SKOJ-a i sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a (poginuo aprila 1942. kod Borovčana na Romaniji);

Hajnrih Fertig – član MK KPJ Sarajevo;⁴⁶⁴

Isak J. Gaon – član OK SKOJ-a i član PK SKOJ-a (poginuo 28. VI 1942. kod Gracanice);⁴⁶⁵

Rafael S. Gaon – član KP SKOJ-a (poginuo 1942. kod Tuzle kao politički rukovodilac u Tuzlanskom odredu);⁴⁶⁶

Pavle Goranin – član OK KPJ za okrug Sarajevo;⁴⁶⁷

Betika Romano – član MK SKOJ-a i član PK SKOJ-a;⁴⁶³

Tinka Romano – član OK SKOJ-a i član Politodjela PK SKOJ-a za BiH (poginula krajem maja 1943. na Sutjesci kao član Politodjela 10. hercegovačke brigade).⁶⁹

D. Blagojević, *Pavle Goranin-Ilija, Istočna Bosna u NOB-u, II*, Beograd 1971, str. 545.

Spomenica 1941–1961, izd. Saveza društava veterinar, Beograd 1961, str. 59.

E. Salcberger, *Partizanski odred »Zvijezda« Istočna Bosna u NOB-u, I*, Beograd 1971, str. 224.

I. Jovanović, *Sjednica Pokrajinskog komiteta za BiH 13. jula 1941, Istočna Bosna u NOB-u, I*, Beograd 1971

«» Zbrnik narodnih heroja Jugoslavije, Beograd 1967.

^{4,1} E. Čengić, n.d. str. 162.

N. Albahari, n.d. str. 96.

⁴⁶³ R. Petovar, *Šesta proleterska istočno-bosanska brigada*, Beograd 1951, str. 291.

«» *Bili smo borci 6. proleterske*, Zenica 1974.

⁴⁶⁴ D. Blagojević, n.d. str. 545.

⁴⁶⁵ S. Kezunović, n.d. str. 320.

⁴⁶⁶ Ulio., str. 320.

Piema prikupljenim podacima, iz Sarajeva je stupilo u NOR u 1941. godini 263 Jevreja, od kojih je poginulo 205. U NOV je stupilo 194 (poginulo 139), a u NOP 74 (stradalo 69). Od preživjelih učesnika u NOR od 1941. godine, 42 su nosioci Partizanske spomenice 1941, dok su za narodne heroje Jugoslavije proglašeni Pavle Goranin (poginuo), Nisim Albahari i Samuel Lerer (Voja Todorović).

Iz ostalih mesta Bosne i Hercegovine u NOR je stupio u 1941. godini relativno mali broj Jevreja, a razlozi su objektivne i subjektivne prirode. Jedan od glavnih objektivnih razloga bio je odvođenje Jevreja iz nekih mesta u koncentracione logore, pre no što je došlo u okolini tih mesta do pojave partizanskih odreda, odnosno razbuktavanja ustanka: iz Banja Luke odvedeni su Jevreji muškarci u logor jula 1941. a iz Bugojna, Žepča, Bijeljine, Tuzle, Visokog, Bihaća odveden je veći broj Jevreja u logore avgusta 1941. godine.

Međutim, bilo je i kolebanja u pojedinim mestima u vezi s odlaženjem Jevreja u partizane. Karakterističan je slučaj sa Jevrejima u Brčkom. Partijska organizacija u tom mestu blagovremeno je upozorila brčanske Jevreje o namerama ustaša da ih likvidiraju, ali i pored tog upozorenja oni se nisu sklonili i ustaše su ih poklale 10. XII 1941. To se vidi i iz sledeće izjave: »Neposredno prije nego će ustaše da pobiju preko tri stotine Jevreja, među kojima je bilo i nekoliko skojevaca, partijska organizacija je saznala da se sprema pogrom. Hitno je održan sastanak sa desetak naprednih omladinaca Jevreja, koji su upoznati sa situacijom. Predloženo im je da idu iz grada i stupe u NOB. U to vrijeme je postojao siguran kanal za prelaz na Majevicu. Zahvaljujući razbijaškom djelovanju studenta Morisa Pape, koji je uporno tvrdio da će Jevreji biti transportovani u Palestinu i da bi njihov izlazak to pokvarilo, ova akcija nije uspjela. Javila su se svega tri omladinca koji su stupili u NOV.«⁴⁷⁰ Napomenuli bismo, da ni ta tri omladinca nisu bila iz Brčkog, već izbeglice iz Austrije.

Sličnih kolebanja bilo je i u drugim mestima (Vlasenici, Tuzli i dr.). No, kada su Jevreji bili suočeni sa stvarnošću, bilo je kasno, jer su ih ustaše za kratko vreme pohapsile i odvele u logore smrti.

Iz sledećih mesta Bosne i Hercegovine u NOR su stupili 1941. godine:

Banja Luka – Iz tog mesta su ustaše već jula 1941. odvele Jevreje muškarce u logore i to je bio razlog, što je u NOR stupio vrlo mali broj Jevreja.

U Banja Luci bio je sa službom do rata Albert Trinki, član KPJ, koji je upućen od Oblasnog komiteta KPJ na početku ustanka u Janj radi učestvovanja u njegovoj organizaciji⁴⁷¹

⁴⁷⁰ A. Mujkić, J. Vočkić, *Ilegalni partijski rad u Brčkom 1941–1942, Istočna Bosna u NOB-u I*, Beograd 1971. str. 832.
⁴⁷¹ O. Karabegović, V. Stojnić, *Pripreme za oružani ustanak u Bosanskoj krajini, Četrdeset godina V*, Beograd 1961, str. 212.

Od uključenih u NOP isticale su se od prvih dana ustanka sestre Flora, Lela i Mica Levi, koje su i do rata aktivno učestvovala u revolucionarnom radničkom pokretu. U stanu su skrivale ilegalce, prikupljale »Crvenu pomoć«, umnožavale i rasturale ilegalni materijal, itd. Sa takvim radom su produžile i od prvih dana ustanka. Ustaše su otkrile njihov rad i preki ustaški sud osudio ih je na smrt.⁴⁷² Aktivni u NOP od početka ustanka bili su još David Atijas, brijački pomoćnik, Albert Salom, student, Teodor Vajs, trgovac. Sva trojica su odvedeni od ustaša u logor, gde su stradali. Od ustaškog prekog suda osuđen je na smrt i maloletnik Jakov Papo, član SKOJ-a, jer je skupljao oružje za partizane.⁴⁷³

Bihac – Iz tog mesta bio je istaknuti pripadnik revolucionarnog pokreta Oto Levi, koji je studirao u Beogradu, gde ga je zatekla i kapitulacija Jugoslavije. Odmah se uključio u sastav jedne udarne grupe i učestvovao u vršenju sabotaža i diverzija. Ubrzo je otišao u partizane i bio na dužnosti političkog komesara 2. bataljona 1. šumadijskog odreda. Novembra 1941. bio je zarobljen od četnika u Gornjem Miianovcu i predat Gestapou, koji ga je streljao 17. decembra 1941. u Jajincima.⁴⁷⁴

Bihački Jevreji su bili prvi u BiH koje su ustaše odvele u logor. Pre njihovog odvođenja, u NOP je bilo uključeno nekoliko jevrejskih omladinaca, a među njima najaktivniji je bio Salamon-Braco Kaveson, član SKOJ-a, koji je dobio zadatak da prikuplja oružje.⁴⁷⁵ Međutim, ti omladinci odvedeni su juna 1941. godine skupa s ostalim bihaćkim Jevrejima u logor, gde su stradali. Pre odvođenja u logor, trgovci Mosko Kaveson i Jakov Kaveson poklonili su najveći deo robe iz svojih radnji partizanima.⁴⁷⁶

Bijeljina – Od bijeljinskih Jevreja uključeni su bili u revolucionarni radnički pokret do rata Herta Baum i Judita Hajon, obe članovi KPJ. Ustaše su ih odvele 30. juna 1941. u logor u Loborgradu, a zatim u logor u Aušvicu, gde su stradale.⁴⁷⁷

Ustaše su streljale početkom jula 1941. 10 Jevreja iz Bijeljine, pripadnike NOP-a, a 1. VIII 1941. odveli su Jevreje muškarce u logor. I pored mera koje su preduzele ustaše protiv Jevreja u Bijeljini, iz tog mesta je stupilo u NOR na početku ustanka 17 Jevreja, i to u NOV 8 (svi su poginuli) i u NOP 9 (svi su stradali).

Derventa – Na početku ustanka iz Dervente je stupilo u NOR samo 3 Jevreja, od kojih 1 u NOV, a 2 u NOP. U NOP su se uključili Salamon J. Buhalter i Salamon M. Eškenazi, ali su ustaše ubrzo otkrile njihov rad i odvele ih u logor, gde su stradali.

⁴⁷² Dušanka Kovačević, *Osnivanje i aktivnost 'Ženskog pokreta' u Banjoj Luci, Četrdeset godina III*, Beograd 1960.

⁴⁷³ V. Dijak, *Stotinu dana u »Crnoj kući«. Otpor u žicama I*, Beograd 1969, str. 472.

⁴⁷⁴ H. Redžić, *Mladi crveni grad, Podgrmeč u NOB I*, Beograd 1972, str. 122.

⁴⁷⁵ V. Markotić, *Neustrašive udarne grupe mladih Biščana, Podgrmeč u NOB I*, Beograd 1972, str. 126.

⁴⁷⁶ S. Odić, *Radnički pokret Bihaca i okoline do ustanka 1941, Podgrmeč u NOB I*, Beograd 1972, str. 91 i 121.

⁴⁷⁷ Dokumentat u Vojnoistorijskom institutu Beograd, 143B, 24–3–14.

M. Peršen, n.d. str. 54.

Ilijaš – U predratnom periodu vrlo aktivni u revolucionarnom radničkom pokretu su bili Leon Fliker, Moric Fliker i Salamon Fliker. U NOV su stupili na početku ustanka. Leon Fliker je postavljen za načelnika Štaba ozrenskog odreda (nosilac Partizanske spomenice 1941).⁴⁷⁸

Moric Fliker postavljen je za zamenika komesara Udrnog bataljona Romanijskog odreda (poginuo 18. maja 1942).⁴⁷⁹

Salamon Fliker postavljen je za komandira Sarajevske čete odreda »Zvijezda«, a zatim za komandira čete 1. bataljona 6. proleterske istočnobosanske brigade (poginuo marta 1942. prilikom ustaškog napada na partizansku bolnicu u Vlasenici, gde je ležao od pegavog tifusa).⁴⁸⁰

Jajce – Pred drugi svetski rat vrlo aktivan u revolucionarnom radničkom pokretu bio je Jakica S. Altarac, član MK KPJ Jajce. Na početku ustanka upućen je od Oblasnog komiteta KPJ na Vijenac radi učešća u organizovanju ustanka. Kasnije je bio komesar čete u Pelagićevom bataljonu (poginuo 22. oktobra 1942).⁴⁸¹

Iz Jajca su stupile u NOV na početku ustanka sestre Ruta i Zlata Salom (obe su nosioci Partizanske spomenice 1941).

Mostar – Na početku ustanka u NOV je stupilo 6 (3 poginuli), a u NOP 3 (svi poginuli) Jevreja. Po dolasku ustaša na vlast prebegao je u Crnu Goru učenik Leon Levi, član SKOJ-a, koji je učestvovao u 13-julskom ustanku crnogorskog naroda. Zarobljen od Italijana i streljan 22. jula 1941. na Cetinju.⁴⁸⁵

Rogatica – Na početku ustanka stupilo je iz Rogatice 5 Jevreja u NOV i svi su poginuli.

Travnik – Ustaše su odvele iz Travnika jednu grupu Jevreja muškaraca u logor avgusta 1941. godine, a ostale oktobra te godine.⁴⁸³ To je i osnovni razlog što je iz Travnika mali broj stupio u NOR. U NOV je stupilo 7 Jevreja, od kojih je 6 poginulo.

Po direktivi Partije iz Travnika je otišao na početku ustanka u Split Albert J. Altarac, član KPJ, gde se aktivno uključio u NOP. Izabran je za sekretara jedne partijske organizacije u Splitu. Italijanski fašisti su otkrili njegov rad i osudili ga na 12 godina robije. Po kapitulaciji Italije stupio u NOV (poginuo oktobra 1943).⁴⁸⁴

Tuzla – Iz Tuzle je odvedena prva grupa Jevreja muškaraca u logor avgusta 1941. godine, tj. pre nego je na toj teritoriji došlo do razbuktavanja ustanka. Na po-

⁴⁷⁸ R. Colaković, n.d. str. 573.

⁴⁷⁹ ZDF tom IV, knj. 1, dok. br. 30.

⁴⁸⁰ R. Petovar, n.d. str. 320.

⁴⁸¹ D. Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967, str. 85.

⁴⁸² *Jevrejski pregled 7–8*, Beograd 1970, str. 16.

⁴⁸³ *Secanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd 1972, str. 210.

⁴⁸⁴ J. Atijas, *Drug Berto, Jevrejski almanah 1957–1958*, str. 125.

četku ustanka vrlo aktivni su bili kao pozadinski radnici Imre Liska (ubijen u logoru) i Frida Laufer, član MK KPJ Tuzla. S obzirom da je bila kao komunistica kompromitovana, to je po direktivi Partije pošla u partizane, ali su je na putu uhvatile ustaše, odvele u logor u Loborgradu.⁴⁸⁵

Iz Tuzle je stupilo u 1941. godini 2 Jevreja u NOV (poginuli) i 4 u NOP (svi su stradali).

Višegrad – Iz tog mesta u NOR je stupilo na početku ustanka 6 Jevreja, i to: 5 u NOV (2 poginuli) i 1 u NOP (stradao).

Vlasenica – Značajnu ulogu na početku ustanka i do odlaska u partizane odigrala je Matilda Altarac-Perera, čiji stan je bio, prema pisanju Rodoljuba Čolakovića •uporište Partije«. ⁴⁸⁶ Ona je kasnije sa dvoje male dece stupila u NOV (nosilac Partizanske spomenice 1941). Iz Vlasenice je stupilo u NOV na početku ustanka još 2 lica, od kojih je jedno poginulo, a Luna Bararon je nosilac Partizanske spomenice 1941. U NOP je stupilo 1 lice (stradalo).

Zenica – Početkom septembra 1941. ustaše su odvele iz tog mesta u logor 44 Jevreja muškaraca, među kojima je bilo i 6 aktivnih učesnika u NOP i svi su stradali. U NOV je stupio na početku ustanka Naum Abinun (nosilac Partizanske spomenice 1941).

Zvornik – U NOV je stupilo u 1941. godini 4 Jevreja, od kojih su 3 poginuli, a Emil Kraus je nosilac Partizanske spomenice 1941.

Iz nekih drugih mesta BiH bilo je pojedinačnih uključivanja u NOR na početku ustanka: iz Bos. Dubice 1 u NOP (stradao), Bos. Gradiške 2 u NOP (stradali), Bos. Broda 1 u NOV (poginuo), Gradačca 1 u NOV, Olova 1 u NOV, Sanskog Mosta 2 u NOV (1 poginuo), Srebrenice 1 u NOV (poginuo), Tešnja 1 u NOV (poginuo), Turbeta 1 u NOV (poginuo) i 1 u NOP (stradao), Zavidovića 2 u NOV (1 poginuo) i 1 u NOP (stradao), Žepča 1 u NOV.

Sa teritorije Bosne i Hercegovine u NOR je stupilo na početku ustanka 384 Jevreja, i to: 266 u NOV (187 poginulo) i 118 u NOP (115 stradalo). Među poginulima bilo je istaknutih predratnih revolucionara: Mento Eškenazi, Pavle Goranin, Slavko Engl, Šalom Albahari, Tinka Romano, Rafael Gaon, Hana Ozmo, Frida Laufer i dr.

Od preživelih učesnika koji su stupili u NOR u 1941. godini, 65 su nosioci Partizanske spomenice 1941.

Za narodne heroje Jugoslavije su proglašeni: Pavle Goranin (poginuo), Nisim Albahari i Samuel Lerer (Voja Todorović).

U sledećem pregledu prikazan je broj uključenih Jevreja u NOR u 1941. godini po mestima u kojima su živeli do rata:

⁴⁸⁵ Mevla, Jakupović, *Prvi dani u partizanima. Istočna Bosna u NOB-u I*, Beograd 1971, str. 173–174. R. Čolaković, n.d. str. 56.

Mesto	•	NOV	NOP
Banja Luka	stupilo	4	7
	poginulo	2	7
Bihać	stupilo	3	6
	poginulo	2	6
Bijejina	stupilo	8	9
	poginulo	8	9
B. Dubica	stupilo		1
	poginulo		1
B. Gradiška	stupilo		2
	poginulo		2
B. Brod	stupilo	1	
	poginulo	1	
Brčko	stupilo	3	1
	poginulo	3	1
Derвента	stupilo	1	2
	poginulo		2
Gradačac	stupilo	1	
	poginulo		
Ilijaš	stupilo	3	
	poginulo	2	
Jajce	stupilo	3	
	poginulo	1	
Mostar	stupilo	6	3
	poginulo	3	3
Olovo	stupilo	1	
	poginulo		
Prijedor	stupilo	1	
	poginulo	1	
Rogatica	stupilo	5	
	poginulo	5	
Sanski Most	stupilo	2	
	poginulo	1	
Sarajevo	stupilo	194	74
	poginulo	139	69
Srebrenica	stupilo	1	
	poginulo	1	
Tešanj	stupilo	1	
	poginulo	1	
Travnik	stupilo	7	
	poginulo	6	
Turbe	stupilo	1	1
	poginulo	1	1
Tuzla	stupilo	2	4
	poginulo	2	4
Višegrad	stupilo	5	1
	poginulo	2	1
Vlasenica	stupilo	3	1
	poginulo	1	
Zavidovići	stupilo	2	1
	poginulo	1	1
Zenica	stupilo	1	6
	poginulo		6

Mesto	•	NOV	NOP
Zvornik	stupilo	4	
	poginulo	3	
Zepča	stupilo	1	
	poginulo		
nepoznato	stupilo	2	
	poginulo	1	
Svega	stupilo	266	118
	poginulo	189	115

HRVATSKA I SLAVONIJA

U Hrvatskoj i Slavoniji ispoljile su se u vreme priprema za ustanak određene specifičnosti, koje su imale negativnog odraza na tok procesa organizacije ustanka. Pomenuto je da su ustaše, neposredno po dolasku na vlast, pristupile masovnom hapšenju članova KPJ, SKOJ-a i simpatizera. Već krajem maja 1941. internirano je u logoru u Kerestincu 111 lica, među kojima je bilo više istaknutih predratnih revolucionara. Bez sumnje, njihov bi uticaj na proces organizacije ustanka bio od osobitog značaja, da su ostali na slobodi.

No, i pored toga, došlo je do pojave narodnooslobodilačkog pokreta u mnogim gradovima u Hrvatskoj i Slavoniji, koji se u prvo vreme ispoljavao u delovanju udarnih grupa, raznim sabotazama i diverzijama.⁴⁸⁷ U najvećem broju slučajeva, članovi udarnih grupa su bili skojevci.

Iviđutim, neposredno po dolasku ustaša na vlast, otpočela je zločinačka hajka ne samo protiv članova KPJ i SKOJ-a, nego i protiv Jevreja.

Još pre nego je došlo do formiranja prvih partizanskih odreda, ustaše su iz Hrvatske odvele u koncentracione logore veći broj Jevreja, a mnogi su bili i pobijeni. Prva odvođenja Jevreja iz Hrvatske otpočela su već krajem aprila 1941. a u toku juna i avgusta usledila su masovna odvođenja u logore. U to vreme u Hrvatskoj još nisu postojale slobodne partizanske teritorije gde bi se Jevreji mogli skloniti. U tome treba tražiti jedan od uzroka, što na početku ustanka nije došlo do brojnijeg uključivanja Jevreja iz Hrvatske u NOR. Doista, bilo je i izvesnih kolebanja, naročito kod Jevreja sa teritorije Slavonije, koji su odvedeni u logore tek avgusta 1942. godine, tj. u vreme kada se već razbuktao narodni ustanak na toj teritoriji.

S obzirom da uslovi za uključivanje u NOR nisu bili isti u svim mestima u Hrvatskoj i Slavoniji, uključivanje Jevreja biće prikazano po mestima.

⁴⁸⁷ *Vojna enciklopedija*, tom 6, Beograd 1964, str. 663.

Zagreb – Ustaše su preduzele, neposredno po dolasku na vlast, pravu hajku na pripadnike Komunističke partije i masovno su ih hapsili, a među uhapšenima bilo je i 25 Jevreja. Usledila su daljna hapšenja Jevreja, pripadnika KPH i simpatizera. Juna 1941, odvedena je veća grupa u logor u Gospiću, a zatim u logore na Pagu, gde su pobijeni. Među njima su bili: Miroslav Brihta, Mila Hercog, Jula Vajner, Dora Vinski-Majer, Edita Goldberger, Vera Klajn, Ernest Goldštajn, Galja Korporić, Dragan Mautner, Ivo Mautner, Veljko Blivajs i dr.

Prve udarne grupe u Zagrebu oformljene su maja 1941, a jedan od organizatora tih grupa bio je Pavle Pap, član CK KPJ. On je udarnim grupama davao direktive za akcije do avgusta 1941, tj. do njegovog odlaska u Split po zadatku Partije. Jednom udarnom grupom, koja je brojala 20 omladinaca – skojevaca rukovodio je Hajim Fridman i ta grupa je delovala na Savskoj cesti. Novembra 1941. poginuo je Fridman u borbi s ustaškim agentima.⁴⁸⁸

izvestan broj jevrejskih omladinaca – skojevaca bio je uključen u udarne grupe, ali su bili pohvatani od ustaša i 27. V 1941. odvedeni u logor »Danica«, a zatim u druge logore, gde su pobijeni. Među njima su bili: Alel Savić, Ivan Braun, Petar Gotlib, Aleksandar Hiršl, Sam Hohberger i dr.⁴⁸⁹ Pored njih, članovi udarnih grupa na početku ustanka su bili i sledeći jevrejski omladinci, koji su kasnije stupili u NOV: Zvonko First, Željko First, Branko Svećenski (svi poginuli u NOV) i Rudi Rajman (nosilac Partizanske spomenice 1941).⁴⁹⁰

Sledeće Jevreje – članove KPH uputio je CK KPH na početku ustanka u pojedine krajeve, radi učešća u njegovom organizovanju. To su bili istaknuti predratni revolucionari:

Pavle Pap-»Šilja«, član CK KPJ, upućen je avgusta 1941. u Split s tirn, da pomogne PK KPH za srednju Dalmaciju u formiranju partizanskih odreda. S njim je upućen i Mirko Kovačević, partijski instruktor pri CK KPH. U roku od nekoliko dana formirano je u srednjoj Dalmaciji 7 partizanskih odreda, a za komandanta svih odreda određen je Kovačević, dok je Pap određen za komesara. Pap je krenuo sa Vodničko-zatonskim odredom prema Dinari. U cilju izviđanja terena pošao je ispred odreda, ali je u selu Venčani upao u zasedu i zarobljen od italijanskih karabinjera 15. VIII 1941. Odveden je u Skradin gde je i streljan. U referatu druga Tita koji je održao na V kongresu Komunističke partije Jugoslavije, stoji: »Pavle Pap, član CK KPJ, neumoran organizator partizanskih odreda, poginuo je u Dalmaciji herojskom smrću u vreme kada je poveo borbu partizanskih odreda.«⁴⁹¹

dr Leo Geršković upućen je od CK KPH avgusta 1941. u Split, gde je izabran za sekretara MK KPH Split i sekretara Agitpropa pri PK KPH za srednju Dalmaciju. Učestvovao u pripremama za organizaciju ustanka;⁴⁹²

⁴⁸⁸ E. Ivane, *Nepokorena mladost*, Zagreb 1961, str. 154, 155, 164.

⁴⁸⁹ M. Iveković, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945. I*, Zagreb 1970, str. 250.

Omladina Jugoslavije u NOB, Zagreb 1967, str. 118.

⁴⁹⁰ *V kongres Komunističke partije Jugoslavije*, Zagreb 1959, str. 76.

⁴⁹² D. Gizdić, *Dalmacija 1941*, Zagreb 1957.

228 J. Romano

.losip-Pepo Polak, student veterine, istaknuti revolucionar na Zagrebačkom sveučilištu, upućen je u šibenički kraj u vezi s organizovanjem partizanskog odreda. Postavljen je za komandira šibeničkog partizanskog odreda, a kada je taj odred rasformiran, postavljen je za političkog komesara Svilanjskog odreda. Poginuo marta 1942. u borbi s italijanskim fašistima;⁴⁹³

Adolf Štajnberger, španski borac, upućen je od CK KPH u Kordun, gde je učestvovao u organizovanju partizanskih odreda. Po formiranju Kordunaškog odreda postavljen je za političkog komesara Odreda. U Odred su se uvukli četnički elementi, koji su ga zaklali marta 1942. g. Proglašen je za Narodnog heroja Jugoslavije;⁴⁹⁴

Robert Domani, španski borac, upućen je od CK KPH u Kordun, gde je učestvovao u formiranju 6 partizanskih odreda. Postavljen je bio za člana rukovodstva oružanih jedinica u Petrovoj gori, a zatim je bio komandant 2. kordunaškog odreda, četnička grupa koja se uvukla u odred, zaklala ga je marta 1942. Proglašen je za Narodnog heroja Jugoslavije;⁴⁹⁵

Ilija-Elijas Engl (Andžić), španski borac, učestvovao je u organizovanju žumberačkog partizanskog odreda, a zatim se vratio u Zagreb, gde je do decembra 1941. rukovodio tehnikom CK KPH. Da bi izbegao hapšenje od ustaške policije, otišao je u partizane i postavljen za načelnika 2. odeljenja Gš Hrvatske. Poginuo je 20 maja 1944. u činu pukovnika. Proglašen je za Narodnog heroja Jugoslavije;⁴⁹⁶

Leo Mates, istaknuti predratni revolucionar na Zagrebačkom sveučilištu, učestvovao je u organizaciji ustanka u Zagrebu i bio je član Agitpropa pri CK KPH;⁴⁹⁷

Ivioša L. Albahari, istaknuti revolucionar na Zagrebačkom sveučilištu, upućen je u Istru radi organizovanja ustanka. Na planini Tuhobič formirao je partizanski logor i prvi partizanski odred »Božo Vidas-Vuk«. Postavljen je za komandanta tog odreda. I¹ borbi sa italijanskim fašistima bio je ranjen i ilegalno prebačen na lečenje u Sušak. Po izlečenju radio je na aktiviranju partijskih organizacija u Istri. Juna 1942 formirao je 2. partizanski odred u sastavu V operativne zone. Prilikom jednog ilegalnog sastanka s aktivistima u selu Kučeli, koji je održan 7. VII 1942. bio je opkoljen od italijanskih karabinjera i u borbi sa njima teško ranjen u nogu, pa je zarobljen. Oveden je u Rim, gde mu je noga amputirana, ali prilikom saslušavanja nije otkrio svoje pravo ime, pa je od specijalnog fašističkog tribunala osuđen pod imenom Vittorio Bleccico na smrt 21. XI 1942;⁴⁹⁸

Ladislav Gros, službenik iz Zagreba, upućen je od Pavla Papa u Suboticu, gde je Gros i rođen, radi učestvovanja u pripremama za ustanak. Izabran je za sekretara CK KPJ za severnu Bačku. Učestvovao je u organizovanju udarnih grupa u Subotici. Komitet je pretpostavljao, da će doći do formiranja partizanskih odreda u

^m D. Plenča, *Partizanski odredi naroda Dalmacije*, Beograd 1960. str. 121.

^{o*} *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*, Beograd 1957.

[«] M. Bekić, I. Butković, S. Goldštajn, *Okrug Karlovac 1941*, Zagreb 1965, str. 121, 123, 125, 154, 156, 344.

^{«'} *ZDh* tom V, knj. 2, dok. broj 102.

^{«7} M. Iveković, n.d. str. 174, 245, 250, 252, 254.

^{ks} M. Šlani, *Sušak u danima ustanka, Ustanak naroda Jugoslavije 1941. II*, Beograd 1963, str. 747.

V. Švob, M. Konjhodžić, *Drugi odred Primoraca, Gorana i Istrana*, Zagreb 1969, str. 40, 119, 148, 294, 301, 334.

severnoj Bačkoj, pa je unapred oformio Štab partizanskih odreda za severnu Bačku u kojem je predviđen Gros za političkog komesara. Kada je krajem 1941. g. došlo u Subotici do provale, Gros je prebegao u Budimpeštu, odakle se vratio 1943. i ponovo stupio u NOV.⁴⁹⁹

U organizaciji pokreta otpora koja je počela da deluje već maja 1941. godine, bili su uključeni sledeći Jevreji:

Rudolf Domani, na radu u tehnici CK KPH. Njegov rad su otkrile ustaše i streljale 9. septembra 1941. u Rakovom potoku;⁵⁰⁰

ing. Josip Engl, član KPJ, izradio pred rat po direktivi CK KPJ ilegalnu radio-stanicu preko koje je upućen proglas CK KPJ početkom jula 1941. o podizanju oružanog ustanka. Uhvaćen 9. jula 1941. od ustaša i odveden u logor u Jasenovcu, gde je ubijen;⁵⁰¹

Duro Engl-Pavlović, učestvovao sa Josipom Englom u izradi ilegalne radio-stanice za potrebe CK KPJ. Kasnije se uključio u NOV;

Stjepan Engl, učestvovao u izradi ilegalne radio-stanice za potrebe CK KPJ. Uhvaćen od ustaša 9. jula 1941. i odveden u logor u Jasenovcu, gde je ubijen;⁵⁰²

David Gaon, radio u tehnici CK KPH Zagreb. Otkriven od ustaša novembra 1941. i prilikom saslušanja na zagrebačkoj policiji zverski mučen i ubijen;⁵⁰³

Nada Gaon, radnica, član Sreskog odbora Narodne pomoći u Zagrebu. Uhvaćena od ustaša 1942. i odvedena u logor u Staroj Gradiški, gde je ubijena;⁵⁰⁴

Laura Polak-Vinter, radila u partijskoj tehnici MK KPH Zagreb;⁵⁰⁵

Ivana švarc, profesor. U NOP od početka ustanka pod lažnim imenom Zora Horvatić. Skupljala oružje i sanitetski materijal za partizane, a kasnije stupila u NOV. Godine 1942. zarobljena od ustaša i odvedena u logor u Staroj Gradiški, gde je ubijena 1. novembra 1942;⁵⁰⁶

Magda Bošković, istaknuti predratni revolucionar. Od početka ustanka aktivno se uključila u NOP. Ustaše su otkrile njen rad i odvele u logor u Lepoglavi, gde je zverski mučena, a zatim odvedena u logor u Đakovu, pa u Staru Gradišku, gde je ubijena;⁵⁰⁷

⁴⁹⁹ M. Dubajić, *Organizacija KPJ i SKOJ-a u Subotici 1941, Vojvodina 1941*, Novi Sad 1967, str. 316, 319, 320.
⁵⁰⁰ S. Ugarković, *Partijska tehnika u okupiranom Zagrebu, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, I*, Beograd 1962, str. 84.

⁵⁰¹ Đ. Pavlović, *Narodni heroj Josip Engl, Jevrejski almanah 1957–1958*, str. 122

⁵⁰² Đ. Pavlović, n.d. str. 122.

⁵⁰³ E. Ivane, n.d. str. 161.

Marijana Amulić, *Ženski logor, Otpor u žicama I*, Beograd 1969, str. 532.
Zone Hrvatske u NOB I, n.d. str. 12, i II, str. 485.

⁵⁰⁶ Ibid., str. 74.

ZDP tom V, knj. 3, dok. broj 21.

⁵⁰⁷ Ibid.

di Pavao Verthajm, istaknuti napredni intelektualac u predratnom periodu. U NOP se aktivno uključio na početku ustanka, ali su ustaše otkrile njegov rad i streljale ga septembra 1941. godine.⁵⁰⁸

Iz Zagreba je stupilo u 1941. godini u NOR 100 Jevreja, i to: 40 u NOV (22 poginulo) i 60 u NOP (46 stradalo). Od preživelih učesnika 17 su nosioci Partizanske spomenice 1941, a 4 su proglašena za narodne heroje Jugoslavije (Robert Domani, Ilija Engl-Andžić, Pavle Pap i Adolf štajnberger – svi su poginuli).

Osijek – Iz tog mesta stupio je na početku ustanka mali broj Jevreja. Po dolasku ustaša na vlast neki su prebegli na teritoriju pod italijanskom okupacijom i najvećim delom stupili su u 1943. godini u NOR. Međutim, osječki Jevreji su najvećim delom ostali u mestu sve do avgusta 1942. kada su odvedeni u koncentracione logore, ustaške i nemačke, gde su gotovo svi stradali, iako su postojale mogućnosti, da se izvestan broj, u prvom redu mlađi Jevreji, uključe u partizanske jedinice pre njihovog odvođenja u logore.

Izvestan broj Jevreja, članova KPJ i simpatizera, ustaše su odvele u logore neposredno po dolasku na vlast, a sledećih 10 pripadnika NOP osudio je ustaški preki sud na smrt, jer su »novčano pomagali narodnooslobodilački pokret«: Anica Adler, Bimbo Bihler, Mirko Bihler, Fanika Frank, Jakob Frank, Oskar Frank, Julijana Gutman, Nacika Has, Oskar Has i Štefanija Nađ.⁵⁰⁹

U Osijeku je dugo godina aktivno delovao istaknuti revolucionar Branimir Fridman, koji je u staroj Jugoslaviji bio osuđen kao komunist od suda za zaštitu države u Beogradu na 7 godina robije. Ustaše su znale za njegov rad, pa su ga već jula 1941. uhapsile i odvele u logor u Jadovno, gde je ubijen. U logor je odveden i ubijen i skojevac Tibor Rausnic. Jula 1941. odvedena je u policijski zatvor u Zagrebu, predratni član KPJ, Margita Kabiljo-Kister. Prema jednoj verziji ubijena je na zagrebačkoj policiji prilikom saslušanja, a prema drugoj, streljana je u Maksimiru kod Zagreba.

U organizovanju ustanka u Osijeku i okolini učestvovali su i sledeći Jevreji, predratni članovi KPJ: Miroslav Bauer, ing. Mihajlo Klajn, Zdenko Has i Jakša Singer.

Miroslav Bauer bio je član MK KPH Osijek i na početku ustanka učestvovao u pripremama u vezi s njegovom organizacijom. Ustaše su otkrile njegov rad i preki sud osudio ga na smrt. Streljan je 16. septembra 1941. u Osijeku.⁵¹⁰

Ing. Mihajlo Klajn bio je sekretar OK KPH za okrug Osijek, i jedan od glavnih organizatora udarnih grupa. Uhvaćen od ustaša i preki sud osudio ga je na smrt. Streljan je 22. oktobra 1941. u Osijeku.⁵¹¹

⁵⁰⁸ M. Iveković, n.d. II, str. 19.

⁵⁰⁹ Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, Sl. Brod 1962, knj. 1.

⁵¹⁰ Z. Has, *Osijek i okolica u prvim danima NOB, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, IV, Beograd 1963, str. 229.

⁵¹¹ I. Mažuran, *Doprinos agronoma, agronomskih tehničara i praktikanata Poljoprivredne ogledne stanice u Osijeku narodnooslobodilačkoj borbi, Zbornik radova Poljoprivrednog instituta u Osijeku I*, sv. 1, 1971, str. 21.

Zdenko Has bio je član OK KPH za okrug Osijek. Jedan od učesnika u organizovanju ustanka u osječkom i vinkovačkom srezu (nosilac Partizanske spomenice 1941).⁵¹²

Jakša Singer, tipografski radnik, član KPJ. Do rata istaknuti sindikalni radnik. Od 1941. učestvovao u organizovanju ustanka u osječkom srezu (nosilac Partizanske spomenice 1941).⁵¹³

U sastavu udarnih grupa u Osijeku bio je neznatan broj jevrejskih omladinaca. Neustrašivi su bili u vršenju sabotaža i diverzija Gertruda-Gerda Švarc i Leo J Kraus. Gertruda Švarc je prilikom jedne akcije ubila ustaškog oficira, a jednog podoficira ranila. U toj borbi je poginula 22. septembra 1941.^{5,4} Leo J. Kraus učestvovao je u nekoliko sabotaža i diverzija, a kasnije je stupio u NOV.

Iz Osijeka je stupilo u NOR u 1941. godini 25 Jevreja, i to: 6 u NOV (3 poginulo) i 19 u NOP (17 stradalo). Od preživelih 2 su nosioci Partizanske spomenice 1941.

Đakovo – Istaknuti organizator ustanka na teritoriji đakovačkog sreza bio je Reginald Vajs-Čiro, sekretar MK KPH Đakovo. Kasnije je stupio u NOV i poginuo 8. aprila 1942. kod Poučja u borbi sa ustašama.⁵¹⁵

U NOP su se aktivno uključili u 1941. godini Anton Han i Miša Engl. Ubrzo su ustaše otkrile njihov rad i jula 1941. odvele u logor, gde su ubijeni. Pored njih u NOP su se uključili: Gabor Hes, Ruža Hes, Sida Fišer i Julijana Vajs, koji su prikupljali hranu i sanitetski materijal za partizanske jedinice. Ustaše su otkrile njihov rad i preki ustaški sud osudio ih je januara 1942. na smrt.⁵¹⁶

Od pripadnika NOP koje ustaše nisu otkrile i kasnije su stupili u NOV bili su: Jelka Vajs i Anđelka Valter. Jelka Vajs je poginula aprila 1945. kod Bjelovara.⁵¹⁷ Valter je stupio 1942. u NOV.

Iz Đakova je stupilo u NOR u 1941. godini 9 lica, i to: u NOV 3 (poginula 2) i u NOP 6 (svi su stradali).

Slavonski Brod – U predratnom periodu aktivno je delovao u revolucionarnom radničkom pokretu Natan A. Vajs, član KPJ. S obzirom da su ustaše znale da je komunista, pretila je opasnost da bude uhapšen, pa je prebegao na početku ustanka u Beograd, gde se uključio u NOP. Ubrzo ga je Gestapo otkrio i streljao 18. jula 1941. na Banjici.

Na početku ustanka bio je uključen u sastav udarnih grupa veći broj jevrejskih omladinaca i omladinki, uglavnom skojevaca. Oni su učestvovali do januara 1942.

^{5,5} M. Iveković, n.d. str. 29.

^{5,3} Z. Has, n.d. str. 232.

^{5,4} Z. Has, n.d. str. 230.

^{3,5} S. Brlošić, *Đakovo I okolina u 1941, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, IV*, Beograd 1964, str. 878, 879, 889.

[»] *zur* tom V, knj. 3, dok. broj 143.

^{»»} *ZDP* tom V, knj. 8, dok. 56 i tom V, knj. 10, dok. broj 93.

u vršenju raznih sabotaža i diverzija, kada je došlo do provale svi su uhapšeni i odvedeni u logor u Jasenovcu. U logoru su stradali: Bruno D. Baum, Ivica Goldberger, Erna G. Kaper, Giza G. Kaper, Katica V. Kornhauzer, Vera V. Kornhauzer, Zdenko Špicer i dr.⁵¹⁸ Iz te grupe odvedena je Emica J. Goldberger u zagrebačku policiju, gde je zverski mučena, ali nije ništa priznala, pa je ubijena.⁵¹⁹

Iz Slavenskog Broda stupili su 1941. godine u NOV: Marta Š. Adler (poginula u Podgrmeču u prvoj polovini 1942), Hinko M. Bergman (poginuo juna 1941. u selu Stojičinovci kod Sl. Broda),⁵²⁰ Milan Funduk (zarobljen od Nemaca i ubijen kod Prače u Bosni februara 1942. kao borac 1. proleterske brigade), Ivan Pihler (nosilac Partizanske spomenice 1941),⁵²¹ Jozefina Pilinger (nosilac Partizanske spomenice 1941), Magda Varga-Klajn (nosilac Partizanske spomenice 1941).

Iz Slav. Broda stupilo je u NOR u 1941. godini 16 Jevreja, i to: u NOV 5 (poginula 2) i u NOP 11 (svi su stradali).

Karlovac – Neposredno po dolasku ustaša na vlast, zaveden je u Karlovcu strahoviti teror nad Srbima i Jevrejima. Zbog blokade grada nisu postojale mogućnosti za odlazak u partizane. To se vidi iz pisma koje je uputila Nada Dimić (Narodni heroj) 18. novembra 1941. CK KPH: »U Karlovcu hapse sve Srbe i Židove, kao i bivše članove URSS-a ... Velike su poteškoće oko prebacivanja u šumu, jer je Karlovac blokiran.«⁵²²

Izvestan broj Srba i Jevreja ustaše su pobile odmah po dolasku (ing. Ivo Goldštajn), a veći broj je odveden maja i juna 1941. u logor »Danica«, a odatle u koncentracione logore u Jadovnu i na Pagu, gde su stradali.⁵²³

I pored terora koji su zavele ustaše, u redovima udarnih grupa bilo je više jevrejskih omladinaca, većinom skojevaca. Najaktivniji su bili: Slavko I. Goldštajn, član MK KPH Karlovac;⁵²⁴ Vera Bauer (streljana od ustaša maja 1942);⁵²⁵ Slavko Vajs (streljan od partizana na osnovu presude partizanskog suda »zbog kršenja revolucionarne discipline«).⁵²⁶

U NOP su bili uključeni u 1941. godini još: Nikola Kardoš (ubijen od ustaša u drugoj polovini 1941),⁵²⁷ Ivan Brihta i Josip Hofman (obojsica su kasnije bili uključeni u NOV).

Iz Karlovca je stupilo na početak ustanka u sastav NOP 6 Jevreja, od kojih su stradala 4.

⁵¹⁸ Slavica Krčanovski, *Hronologija radničkog pokreta u Bosanskom Brodu 1894–1945*, Sl. Brod 1969, str. 96.

⁵¹⁹ *Zene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, n.d. str. 34.

⁵²⁰ Usmena izjava Dušana Brkića iz Beograda.

⁵²¹ Gradnja za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, Sl. Brod 1962, knj. 5, str. 399

⁵²² *Zene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, n.d. str. 53.

⁵²³ M. Sobolevski, *Prilog razvitku KPJ na području Ogulin od 1920. do travnja 1941. Djelatnost KPJ do aprila 1941. na području Karlovca, Korduna, Like i Pokupja I*, Karlovac 1969, str. 418

⁵²⁴ M. Bekić, I. Butković, S. Goldštajn, *Okrug Karlovac 1941*, Zagreb 1965, str. 362.

⁵²⁵ *Zbornik 3 Historijskog arhiva u Karlovcu, 1971*, str. 191.

⁵²⁶ M. Bekić, n.d. str. 365.

⁵²⁷ Ibid., str. 348.

Bjelovar – Jedan od organizatora udarnih grupa u Bjelovaru bio je Gustav Perl, član OK SKOJ-a za bjelovarski okrug. On je rukovodio grupom koja je pripremala atentat na ustaškog ministra Milu Budaka u Koprivnici. Poginuo je 5. oktobra 1941. u borbi s ustaškim agentima prilikom vršenja jedne akcije.⁵²⁸

Iz Bjelovara u NOR je stupilo u 1941. godini 3 Jevreja, od kojih 2 u NOV i 1 u NOP i svi su poginuli.

Varaždin – Značajnu ulogu u organizovanju priprema za ustanak u varaždinskom srezu odigrali su Hugo Kon (sekretar MK KPH Varaždin) i Ljudevit Kon. Ustaše su ubrzo otkrili njihov rad i odvele ih u logor u Kerestincu, gde su stradali 17. jula 1941. prilikom pokušaja proboja iz logora (v. Logor u Kerestincu).⁵²⁹ Pored njih, u NOP je stupilo još 1 lice, koje je stradalo u logoru.

Vinkovci – Na početku ustanka u sastav jedne udarne grupe uključene su bile 4 omladinke Jevrejke, a sa grupom je rukovodila Livija Kadelburg. Od navedenih 4 omladinki, ustaše su uhapsile 3 i osudile na smrt, među njima i Liviju Kadelburg.

Virovitica – Na početku ustanka u NOV je stupilo 5 Jevreja od kojih su 2 poginula, i 1 u NOP, koji je odveden u logor i ubijen. Od preživelih 3 su nosioci Partizanske spomenice 1941.

Pored napred navedenih, bilo je pojedinačnih uključivanja Jevreja u NOR i iz drugih mesta u Hrvatskoj i Slavoniji, a što se vidi iz sledećeg pregleda:

Mesto		NOV	NOP
Bjelovar	stupilo	2	1
	poginulo	2	1
Daruvar	stupilo		3
	poginulo		2
Djakovo	stupilo	3	6
	poginulo	2	6
Garešnica	stupilo	1	
	poginulo		
Karlovac	stupilo		6
	poginulo		4
Križ	stupilo	1	
	poginulo	1	
Lekenik	stupilo	1	
	poginulo	1	
Mrkopalj	stupilo	1	
	poginulo		
Našice	stupilo	2	
	poginulo	2	
Nov. Gradiška	stupilo		2
	poginulo		2

⁵²⁸ *Sportaši na putevima revolucije*, Zagreb 1966, str. 174.
⁵²⁹ H. Hrnčević. »Držite se čvrsto! Ratna sećanja aktivista iugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta I, Beograd 1961, str. 62.

Mesto	*	NOV	NOP
Novska	stupilo	1	
	poginulo	1	
Osijek	stupilo	6	19
	poginulo	3	17
Plitvička jezera	stupilo	1	
	poginulo	1	
Sisak	stupilo	1	
	poginulo	1	
Sl. Brod	stupilo	5	11
	poginulo	2	11
Varaždin	stupilo		3
	poginulo		3
Vinkovci	stupilo		4
	poginulo		3
Virovitica	stupilo	5	1
	poginulo	2	1
Zagreb	stupilo	40	60
	poginulo	22	46
nepoznato mesto	stupilo	2	
	poginulo	2	
Svega	stupilo	72	116
	poginulo	40	96

Od ukupnog broja uključenih u NOR u 1941. godini, poginulo je, odnosno stradalo oko 69%. Od preživelih učesnika, 26 su nosioci Partizanske spomenice 1941, a 4 su proglašeni za narodne heroje: Robert Domani, Ilija Engl-Andžić, Pavle Pap i Adolf Štajnberger (svi su poginuli).

SREM

I pored strahovitog terora koji su zaveli ustaše, folksdojčeri i Nemci, u Sremu je ipak došlo u leto 1941. do rasplamsavanja narodnooslobodilačkog rata, do formiranja partizanskih odreda i širenja narodnooslobodilačkog pokreta. U sastav odreda i NOP uključen je bio i izvestan broj Jevreja od kojih su se neki naročito isticali svojom aktivnošću i borbenošću, a što se vidi i iz izjave istoričara Žarka Atanackovića: »Među borcima i pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta jevrejske narodnosti, ističu se likovi Arnolda Rajha, partizanskog obaveštajnog oficira, Fride Bihler-Dunje, partizanske bolničarke, Edite Pisker, Beže Albahari i dr.«⁵³⁰

Gotovo iz svih mesta u Sremu u kojima su živeli do rata Jevreji, u NOR ih je stupio izvestan broj u 1941. godini. Pomenućemo neke najaktivnije iz tog perioda.

Iz *Zemuna*: u sastav prvih udarnih grupa nalazili su se sledeći zemunski Jevreji: Beža Albahari, Edita Pisker, Suzi Šalgo, Alfred Kačka i Zlata Falkenburg.

⁵³⁰ 2. Atanacković, *Srem u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*, Beograd 1968, str. 168.

Reža Albahari primljena je u SKOJ pred drugi svetski rat. Kao član udarne grupe bila je neustrašiva. Učestvovala je u sečenju telegrafskih stubova, paljenju neprijateljskih kamiona, pisanju antifašističkih parola po gradu, itd. Gestapo je otkrio njen rad, ali i pored primene najzverskijeg mučenja nije ništa priznala, niti je odala svoje drugove. Od mučenja izgubila je dar govora, pa je ubijena a njen leš bačen u Dunav.⁵³¹

Edita Pisker, predratni član KPJ, učestvovala je od prvih dana ustanka u mnogim sabotažama i diverzijama. Usred dana, na trgu u Zemunu, zapalila je nemački kamion i uspela je da pobegne. Kasnije je radila kao pozadinski politički radnik u Sremu i bila sekretar Okružnog odbora AFŽ za istočni Srem. Nosilac je Partizanske spomenice 1941.⁵³²

Suzi Šalgo, učestvovala je od prvih dana ustanka u sastavu jedne udarne grupe u vršenju sabotaža i diverzija. U jednoj akciji uhvaćena je od Gestapoa i prilikom saslušanja toliko je fizički mučena, da je morala biti odvedena u bolnicu. Međutim, Gestapo je došao po nju u bolnicu odakle ju je izveo i ubio.

Alfred Kačka, član SKOJ-a pre rata. U NOP je stupio na početku ustanka i radio je kao pozadinski politički radnik. O njegovoj daljnoj sudbini postoje dve verzije: po jednoj, odveden je u leto 1942. od ustaša u logor u Jasenovcu i ubijen, a po drugoj, poginuo je u sastavu NOV 1943. godine u Bosni, ili u Sremu u Fruškoj gori.

Zlata Falkenburg bila je zadužena za prikupljanje oružja i obavljala kurirsku dužnost u pozadini.

U prvom partizanskom odredu koji je formiran u Sremu – Podunavski partizanski odred – bio je i Josip Beherano (nosilac Partizanske spomenice 1941).

Iz Zemuna je stupilo u NOR u 1941. godini 10 Jevreja, i to: 2 u NOV (1 poginuo) i 8 u NOP (7 stradalo).

Iz Rume uključeno je u NOR na početku ustanka 10 lica, i to: 7 u NOV (3 poginulo) i 3 u NOP (2 stradalo). Vrlo značajnu ulogu odigrao je Arnold Rajh kao pozadinski obaveštajni oficir, a kasnije je stupio u NOV. Pozadinski politički radnik bila je i Ruža Štajner (nosilac Partizanske spomenice 1941).⁵³³

Iz Sremske Mitrovice: među organizatorima ustanka u Sr. Mitrovici i okolini, značajnu ulogu odigrao je Emil Skalicki. On je delovao na tom terenu do maja 1942. kada je uhapšen od ustaša i preki ustaški sud osudio ga na smrt. Obešen je 25. maja 1942. u Vukovaru.⁵³⁴

Od ustaškog prekog suda osuđena je na smrt i Marija Rozencvajg, koja se aktivno uključila u NOP od početka ustanka. Streljana je 7 jula 1942. u Sremskoj Mitrovici.

⁵³¹ Eeža Albahari *I sećanja na jevrejsku i našu čaršiju, Na obali života i smrti*, Zemun 1958, str. 58.

⁵³³ D. Rajić-Rajnpriht, *Zemun 1941, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, III, Beograd 1963, str. 127.

⁵³³ Usmena izjava Arnolda Rajha.

Z. Atanacković, *Zemun i okolina u ratu i revoluciji*, Beograd 1962, str. 134.

U partizanske odrede u Sremu stupili su od početka ustanka: Erih Skalicki, dr Fridrih David i Ruža David (svi su nosioci Partizanske spomenice 1941), kao i Frida Bihler-Anaf (poznata pod partizanskim imenom Dunja) i njena kći Jelica Anaf. Obe su radile u sanitetu, a Frida Bihler-Anaf odigrala je značajnu ulogu u organizovanju saniteta u pozadini u Sremu. Obe su zarobljene 17. juna 1944. od Nemaca kod Grabova i streljane. U vreme pogibije Frida je imala čin majora.⁵³⁵

iz *Stare Pazove* u NOV su stupila 2 lica (poginuli), a iz Iloka i Vukovara po 1 lice u NOP (poginuli).

Sa teritorije Srema stupilo je u NOR u 1941. godini 37 Jevreja, i to 21 u NOV (12 poginulo) i 16 u NOP (15 stradalo). Od preživelih 7 su nosioci Partizanske spomenice 1941.

Broj uključenih u NOR u 1941. godini iz pojedinih mesta u Sremu vidi se iz sledećeg pregleda:

Mesto		NOV	NOP
Ilok	stupilo		1
	poginulo		1
Ruma	stupilo	80	3
	poginulo	43	2
Sr. Mitrovica	stupilo	8	4
	poginulo	5	4
Stara Pazova	stupilo	2	
	poginulo	2	
Vukovar	stupilo		1
	poginulo		1
Zemun	stupilo	2	8
	poginulo	1	7
nepoznato mesto	stupilo	2	
	poginulo	1	
Svega	stupilo	22	16
	poginulo	13	15

BAČKA

U prvim godinama rata u Bačkoj nisu postojali uslovi za formiranje partizanskih odieda, odnosno za njihovo održavanje na toj teritoriji. Jedini odred koji je formiran novembra 1941, šajkaški partizanski odred, ubrzo je rasformiran zbog neprijateljskog stava mađarskog i nemačkog stanovništva na toj teritoriji.

Međutim, u Bačkoj je od početka ustanka postojao vrlo masovan narodnooslobodilački pokret vođen Komunističkom partijom. U svim mestima u Bačkoj u kojima su živeli Jevreji, došlo je i do njihovog uključivanja u Pokret i to u velikom broju.

⁵³⁵ 2. Atanacković, *Srem u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, Beograd 1968, str. 168.

Prvenstveno je došlo do masovnijeg uključivanja jevrejske omladine. Za njihovo uključivanje u NOP na početku ustanka, značajna je bila uloga izvesnog broja Jevreja, članova KPJ i SKOJ-a, koji su u predratnom periodu, i u početku ustanka aktivno delovali među jevrejskom omladinom. Među njima bilo je istaknutih revolucionara, koji su kao politički zatočenici prošli kroz »robijašku školu« u zatvorima Jugoslavije do rata, kao na primer: dr Ištvan Gere, dr Aleksandar Štajnfeld, Ruža Gros-Bošan, Tibor Gotesman i dr.

Na osnovu odluka koje je doneo CK KPJ na Majskom savetovanju u Zagrebu, maja 1941. godine, članovi KPJ i SKOJ-a u Bačkoj pristupili su formiranju udarnih grupa, kurseva za obuku u rukovanju oružjem, kao i kurseva prve pomoći, prikupljanju oružja, sanitetskog i drugog materijala potrebnog za partizanske jedinice kada dođe do njihovog formiranja. Posebna pažnja bila je posvećena političkoj mobilizaciji narodnih masa u cilju njihovog uključivanja u NOR.

Celokupnim radom u Vojvodini rukovodio je PK KPJ za Vojvodinu, koji je razvio široku propagandu za uključivanje u Pokret preko Agitpropa i njene ilegalne partijske tehnike. Po direktivi Partije, ilegalni partijski i propagandni materijal preveden je na mađarski jezik, a na tom zadatku su radili sledeći Jevreji: Livija Bern, Eden Kornštajn, Andrija Lederer, Zora šer-Rakoši i Agneza Sas.

Dok je u 1941. godini narodnooslobodilački pokret imao masovan karakter, u 1942. godini došlo je do njegovog naglog splasnjavanja, tj. nakon provale do koje je došlo u drugoj polovini 1941. godine u svim mestima Bačke. Nakon te provale, mađarski fašisti su uspeli pohvatati najveći broj pripadnika Pokreta. Među uhapšenima bio je i veliki broj Jevreja. Do tako brzog uspeha došli su mađarski fašisti iz sledećih razloga:

- u radu pripadnika NOP nije postojala potrebna konspiracija, pa je nakon prvih hapšenja septembra 1941. godine usledila lančana provala ostalih pripadnika Pokreta u svim mestima u Bačkoj;
- partijske organizacije nisu blagovremeno preduzele mere da se kompromitovani članovi KPJ i SKOJ-a, prvenstveno rukovodioci Pokreta, prebace u ilegalnost. One su smatrale, da ti rukovodioci treba da ostanu na svojim mestima i dalje da deluju. Sledilo je hapšenje, u prvom redu, rukovodilaca Pokreta, što se vrlo negativno odrazilo na dalje aktiviranje jevrejske omladine, i to iz sledećeg razloga: jevrejska omladina uključena u Pokretu bila je povezana s određenim rukovodiocima Jevrejima i nakon njihovog hapšenja ostali su bez rukovodstva, odnosno bili su dezorijentisani;
- u 1941. i 1942. godini nisu postojali u Bačkoj uslovi za održanje partizanskih odreda zbog neprijateljskog stava velikog broja domaćeg stanovništva, a u vezi s tim, nisu postojale mogućnosti ni za stvaranje odgovarajućih partizanskih baza na toj teritoriji. Prema tome, članovi udarnih grupa i pripadnici NOP nisu mogli, kada je došlo do provale u Pokretu, da napuste gradove i stupe u partizanske

odrede. Sem toga, nije postojao neki konspirativni kanal koji bi se koristio za njihovo prebacivanje na teritoriju Srema, odnosno u sremske partizanske odrede;

– na pasivizaciju pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta uticala je i direktiva Svetozara Markovića-Toze, koju je uputio partijskim organizacijama nakon što je došlo do masovnih provala u Pokretu, Direktivu je uputio 17. decembra 1941. godine i u njoj se kaže: »Posle gubitka koje smo pretrpeli, bili smo primorani, jer je pretilo da izgubimo sve snage, da damo direktivu za organizovano povlačenje, za obustavljanje svih akcija oko uništavanja žive i mrtve snage fašističkog okupatora.«⁵³⁶

Uslovi za razbuktavanje ustanka u Bačkoj, a u vezi s tim i do formiranja partizanskih odreda stvoreni su krajem 1943, odnosno 1944. godine.⁵³⁷

Prema tome, nije se radilo samo o pasivizaciji bačkih Jevreja, već o opštem slabljenju narodnooslobodilačkog pokreta u Bačkoj.

Pomenuto je, da je gotovo u svim mestima u Bačkoj, u kojima su živeli Jevreji. došlo na početku ustanka do uključivanja Jevreja u narodnooslobodilački pokret, a do njihovog masovnog uključivanja došlo je u sledećim mestima: Subotici, Somborn, Novom Sadu i Senti.

Subotica – Pred svetski rat bilo je u Subotici nekoliko istaknutih revolucionara Jevreja, pripadnika radničkog pokreta i članova KPJ. Oni su imali vidnog uticaja na subotičku jevrejsku omladinu i uspeli su uključiti veći broj tih omladinaca u napredni pokret. Među njima su bili: Eden Kornštajn (član MK KPJ Subotica), dr Adolf Singer, Tibor Gotesman, Lola Vol, Konstantin Lakenbah, Stevan Gal (član MK SKOJ-a) i dr.

Na početku ustanka izabrani su u partijska rukovodstva: Lola Vol (član MK KPJ, zadužena za rad u partijskoj tehnici), Magda Bošan (član MK KPJ), Konstantin Lakenbah (sekretar MK SKOJ-a), Tibor Gotesman, Josip Liht i Barbara Sekelj (svi članovi MK SKOJ-a), dok je od pre rata Eden Kornštajn bio član MK KPJ i Sievan Gal član MK SKOJ-a. Pomenuli smo, da je Pavle Pap uputio Ladislava Grosa u Suboticu radi učestvovanja u organizovanju ustanka. Izabran je za člana MK KPJ, a zatim za sekretara OK KPJ za severnu Bačku.⁵³⁸

Neposredno po donošenju odluka na Majskom savetovanju, partijska organizacija u Subotici je pristupila organizovanju udarnih grupa, kao i aktiviranju narodnooslobodilačkog pokreta. U tu akciju su bili uključeni i sledeći subotički Jevreji: dr Adolf Singer, Ladislav Gros, Eden Kornštajn, Konstantin Lakenbah, dr Koloman Majer, Nikola Majer, Lola Vol, Perl Gelert i Nikola Švalb. Ubrzo je dobio NOP masovan karakter među subotičkim Jevrejima. Za masovno uključivanje u Pokret

⁵³⁶ ZDP tom I, knj. 2, dok. broj 80.

⁵³⁷ *Vojna enciklopedija* tom 6, Beograd 1964, str. 663.

⁵³⁹ M. Dubajić, *Organizacija KPJ i SKOJ-a u Subotici 1941, Vojvodina 1941, Novi Sad 1967*, str. 311.

subotičke jevrejske omladine od posebnog značaja je bila uloga skojevske grupe u sastavu jevrejskog društva *Hašomer haair* u predratnom periodu. Pripadnici te grupe odmah su se uključili u NOP povukavši za sobom veći broj jevrejske omladine. Tu skojevsku grupu sačinjavali su: Đorđe Hajzler, Pavle Safer, Ivan Blum, Nikola Gerzon i Edita Špicer. Postojala je i omladinska grupa – aktivista, koji su se odmah uključili u NOP, a svojim radom su se posebno isticali: Ladislav Gushman, Franjo Caler, Andrija Laslo, Der Laslo, Mirko Han, Oskar Han, Ervin Špicer, Lili Bek, Ladislav Fišer, Janoš Kraus, Andrija Lang, Pal Lang, Lajoš Krishaber, Tibor Polak, Tibor Kaufman i dr.

Pojedini članovi KPJ, SKOJ-a i simpatizeri dobili su od partijskog rukovodstva na početku ustanka posebna zaduženja: Magda Seneš, Boriška Malušev i dr Jolanda Hajman – rad u organizaciji »Crvene pomoći«; dr Adolf Singer – rad sa mađarskim intelektualcima i prevođenje partijskog materijala na mađarski jezik; Lola Vol – rad sa ženama i omladinom, kao i obezbeđenje materijala za partijsku tehniku; dr Jolanda Hajman, dr Adolf Singer i Lola Vol – rad na organizovanju kurseva prve pomoći; Nikola Majer i Konstantin Lakenbah – organizovanje udarnih grupa.

U cilju objedinjavanja akcija udarnih grupa, kao i akcija partizanskih jedinica kada budu formirane, osnovan je krajem jula 1941. Štab partizanskih odreda u sastavu OK KPJ za severnu Bačku u kojem je predviđen za komandanta Otmar Majer, a za političkog komesara Ladislav Gros, lako još nisu bili formirani partizanski odredi, pomenuti Štab je već delovao i izdavao je ilegalan bilten u kojem su objavljivane akcije udarnih grupa i događaji sa ratnih frontova.

U sastavu udarnih grupa bilo je oko 50 jevrejskih omladinaca. Grupe su vršile razne manje diverzije i sabotaže, a bilo je planirano da se izvrši 10 većih akcija na privredne objekte. Međutim, od planiranih akcija izvršena je samo jedna. Ta akcija udarne grupe izvršena je 11. VIII 1941. a sastojala se u paljenju žita u okolini Subotice. Udarne grupa je brojala 5 članova, od kojih su 4 bili jevrejski omladinci: Ferenc Hegediš (nejevrejin), Đorđe Hajzler, Josip Liht, Ivan Blum i Nikola Gerzon. Izdajom Ferenc Raca, mađarski fašisti su uspeli 12. VIII 1941. da otkriju izvršioce akcije. Njima je sudio 15. Vili 1941. specijalni preki vojni sud Južne mađarske armije u Subotici. Na suđenju su se svi optuženi vrlo dobro držali. Na smrt su osuđeni Hegediš i Liht, a Hajzler i Blum na višegodišnju robiju, dok je za Gerzona doneta odluka da mu sudi redovan sud. Osuđeni na smrt streljani su istog dana u Subotici.⁶³⁹

S obzirom da su u toj udarnoj grupi bila 4 Jevreja, to su mađarske fašističke vlasti osudile subotičke Jevreje na kolektivnu kaznu u iznosu od 125.000 penga, dok je izvestan broj odveden u sabirni logor u Bačkoj Topoli, kao taoci.

Presuda mađarskog prekog suda nije pokolebala ostale pripadnike NOP. Članovi udarnih grupa produžili su sa vršenjem manjih diverzija i sabotaža sve do sredine

⁶³⁹ J. Mirnić, *Sistem prekog suđenja na mađarskoj okupacionoj teritoriji 1941, Vojvodina 1941*, Novi Sad, 1967. str. 70.

240 J. Romano

septembra 1941. godine, kada je došlo do lančane provale pripadnika NOP i to ne samo u Subotici, već i u ostalim mestima u Bačkoj. Do provale je došlo nakon hapšenja Imra Hajferta, kurira iz Bačke Topole, koji je nosio letke. Masovna provala pripadnika NOP usledila je, kao što je pomenuto, zbog slabe organizacije sistema konspiracije unutar Pokreta.

Uhapšeni pripadnici NOP u Subotici zatvoreni su u zloglasni zatvor namenjen isključivo za političke krivce, koji je nazvan »žuta kuća« (jer je zgrada bila spolja obojena žutom bojom). Među uhapšenima bilo je oko 80 subotičkih Jevreja (uhapšeni u periodu oktobar 1941 -- mart 1942).

U zatvoru su uhapšeni bili podvrgnuti prilikom saslušavanja zverskim mučenjima kako bi ih prisilili da otkriju i ostale pripadnike NOP. Među uhapšenim bio je i dr Adolf Singer, koji je prilikom saslušanja strahovito izmrcvaren.

S obzirom na veliki broj uhapšenih, suđenje je vršeno po grupama, a sudio je pokretni preki mađarski sud u Subotici. U prvoj grupi bilo je 24 lica i suđeno im je od 15. do 18. XI 1941. Od 24 optuženih, 12 su bili Jevreji (uključivši Ladislava Grosa i Tibora Gotesmana koji su uspeli prebeći u Mađarsku, pa im je suđeno kao »krivcima u bekstvu«).

Sud je osudio na smrt, pored Grosa i Gotesmana (koji su bili u bekstvu) još 8 subotičkih Jevreja, i to:

Edena Kornštajna, jer je »rukovodio sabotažama, rasturao ilegalan materijal i davao priloge za »Crvenu pomoć«;

dr Adolfa Singera, jer je »prevodio marksističku literaturu na mađarski jezik, organizovao kurseve prve pomoći i materijalno pomagao Pokret«;

Konstantina Lakenbaha (maloletnik), jer je »organizovao prikupljanje hrane, Jekova i oružja, formirao udarne grupe i davao uputstva za vršenje sabotaža«;

Lolu Vol, jer je »organizovala udarne grupe i kurseve prve pomoći i davala uputstva za vršenje sabotaža«;

dr Kolomana Majera, jer je »pomagao Pokret, prikupljao podatke o vojnom potencijalu, beležio vesti stranih radio-stanica i rasturao ih«;

Nikolu Majera, jer je »organizovao udarne grupe i rukovodio sa njima, prikupljao podatke o vojnom potencijalu, kao i oružje«;

Nikolu Švalba, jer je »učestvovao u akcijama udarnih grupa i prikupljao pomoć za Pokret«;

Nikolu Gerzona (maloletnik), jer je »učestvovao u paljenju žita i prikupljao podatke vojne prirode«;

Gelerta Perla, jer je »učestvovao u paljenju žita«;

Franju Baloga, jer je »učestvovao u organizovanju udarnih grupa, prikupljanju oružja i podataka vojne prirode«.

Pomenuto je da su na smrt osuđeni i Ladislav Gros i Tibor Gotesman, koji su pre hapšenja uspeali prebeći u Mađarsku, odnosno u Budimpeštu. Gros se vratio 1943. u Jugoslaviju i stupio u NOV, a Gotesman je u Budimpešti produžio s ilegalnim radom do 1943. godine, kada je uhapšen i osuđen na 10 godina robije, ali je oktobra 1944. uspeo pobeći iz kašnjeničke radne čete.

Svi osuđeni na smrt obešeni su 18. novembra 1941. u Subotici, sem Franje Baloga, kome je smrtna kazna preinačena na robiju (njegova majka je bila Jevrejka, a otac nejevrein).

U obrazloženju presude navedeno je, da su optuženi tako strogo kažnjeni, jer »većina optuženih su pripadnici strane nacije (misli na Jevreje – prim. J. R.) prema kojoj se u celoj Evropi najlojalnije postupa upravo u Mađarskoj« i jer su »Jevreji deo svetske internacionalističko-cionističke zavere u službi boljše-vizma«. ⁵⁴⁰

U toku septembra i oktobra usledila su masovna hapšenja pripadnika NOP, a među uhapšenima najviše je bilo Jevreja. Na osnovu prikupljenih podataka, kroz istražni zatvor u »Žutoj kući« prošlo je oko 80 Jevreja od kojih je vrlo mali broj oslobođen zbog nedostatka dokaza o njihovom učešću u NOP. Ostali su osuđeni na višegodišnju robiju. S obzirom na veliki broj uhapšenih, suđenje je vršeno po grupama u toku februara i marta 1942. godine. Na robiju su bili osuđeni sledeći subotički Jevreji:*

Filip Ajnhorn (stradao u Borskom rudniku), Franjo Balog (stradao u Ukrajini), Lili Bek (pobegla 1944. iz zatvora i stupila u NOV), Kata Baš-Adam, Ivan Blum (1944. pobegao iz zatvora i stupio u NOV), Magda Bošan-Simin (bila u logoru u Bergen Belsenu do kraja rata), Franjo Caler (stradao u Ukrajini), Nora Čilag, Andrija Deri (1944. pobegao sa prisilnog rada u Ukrajini i stupio u redove Crvene armije), Franjo Deri (stradao u Ukrajini), Nikola Engler (pobegao 1943. sa prisilnog rada u Ukrajini i stupio u redove Crvene armije), Ladislav Fišer (stradao u Ukrajini), Stevan Gal (ubijen u Borskom rudniku), Albert Gotesman (ostao u logoru do kraja rata), Aleksandar Grinberg (stradao u Ukrajini), Ladislav Gusman (stradao u Ukrajini), dr Jolanda Hajman (ostala u zatvoru u Mađarskoj do kraja 1944), Đorđe Hajzler (ostao na robiji do novembra 1944), Mirko Han (stradao u Ukrajini), Oskar Han (stradao u logoru u Aušvicu 1944), Stevan Han (stradao u Ukrajini), Pavle Hirš (stradao u logoru u Aušvicu), Aleksandar Kaufman (stradao u Ukrajini), Tibor Kaufman (stradao u Ukrajini), Ruža Kovač-Šehter (ostala u zatvoru do kraja 1944), Janoš Kraus (stradao u logoru u Aušvicu 1944), Ladislav-Lajoš Krishaber (stradao

⁵⁴⁰ J. Mlrić, n.d. str. 83–84.

* Za sledeće Jevreje postoje podaci na koliko godina robije su osuđeni: Bošan-Simin Magda (13), Gotesman Tibor (12), Grinberger Aleksandar (6), Hajzler Đorđe (15), Han Oskar (2), Kraus Janoš (2), Lang Pal (4), Levi Franjo (8), Senbrun Tibor (12), Singer Đorđe (5).

242 J. Romano

u Ukrajini), Tibor Ladanji (stradao u Ukrajini), Pal Lang (pobegao sa prisilnog rada u Mađarskoj i 1944. stupio u NOV), Stevan Lanji (pobegao sa prisilnog rada u Mađarskoj i 1944. stupio u NOV), Franjo Levi (u logoru u Dahau do kraja rata), Đorđe Miler (stradao 1944. u zatvoru u šatoraljuhelju prilikom bekstva), Monostirski Marko (na robiji do kraja 1944), Ladislav Pik, (stradao u Ukrajini), Ivan Piliš (u zatvoru do kraja 1944), Tibor Polak (stradao u Ukrajini), Magda Presburger (u zatvoru do kraja rata), Mirko Sekelj (ostao u Ukrajini do početka 1945), Ladislav Siladži (pobegao iz zatvora početkom 1945. i stupio u NOV), Đorđe Singer (stradao 1944. u zatvoru u šatoraljuhelju prilikom pokušaja bekstva), Nikola Susman (stradao u Ukrajini), Pavle Šafer (pobegao 1944. iz zatvora i stupio u NOV), Tibor šenbrun (stradao u Ukrajini), Edita Špicer (u zatvoru do kraja 1944), Ervin špicer (stradao 1944. u zatvoru u šatoraljuhelju prilikom pokušaja bekstva), Martin Šrajter (pobegao sa prisilnog rada u Mađarskoj i početkom 1945. stupio u NOV), Nikola Štajner (stradao u Ukrajini), Imre šulman (stradao u Ukrajini), Tibor Urošević (ostao na prisilnom radu do kraja 1944), Ladislav Vilhajm (stradao u Ukrajini), Natan Vinkler (stradao u Ukrajini).

Od ukupno 53 lica osuđena na robiju i koja su odvedena u zatvore, logore i prisilne radove stradalo je 30 lica (22 u Ukrajini, 2 u Borskom rudniku, 3 u zatvoru u šatoraljuhelju i 3 u logoru u Aušvicu). Od preživelih nakon bekstva stupilo je u redove NOV 7, a u redove Crvene armije 2 lica.

U toku ove prve provale, izvestan broj Jevreja pripadnika NOP nije bio otkriven od mađarskih vlasti i oni su produžili s ilegalnim radom. Međutim, iz te grupe mađarske vlasti su otkrile 1943. sledeće Jevreje i osudili na robiju: dr Stevan Deneberg (stradao 1944. u logoru u Aušvicu), Elza Rozenberg-Farkaš (koja se uključila u NOP u Budimpešti i nakon hapšenja 1943. godine odvedena u logor u Aušvicu, gde je ostala do kraja rata), dr Lehel Perl (uhapšen 1943. i nakon presude odveden na prisilan rad u Ukrajinu, gde je ostao do početka 1945). Prema tome, mađarski fašistički sudovi osudili su 66 subotičkih Jevreja zbog učešća u NOP, i to: 10 na smrt i 56 na robiju od kojih je 30 stradalo. Ukupno je stradalo 40 subotičkih Jevreja.

Broj osuđenih subotičkih Jevreja na smrt i na robiju očito govori o njihovom masovnom uključivanju u narodnooslobodilački pokret na početku ustanka. O ulozi subotičkih Jevreja u Pokretu 1941. godine, M. Dubajić navodi: »Osudom velikog broja Jevreja okupator je pokušao da prikaže, da su, uglavnom, Jevreji pripadnici Komunističke partije. Njih su sudovi strožije sudili nego članove ostalih narodnosti. Međutim, činjenica je, da su svi osuđeni Jevreji učestvovali u revolucionarnom pokretu 1941.«⁵⁴¹

Nakon sprovedenih masovnih hapšenja pripadnika NOP, u Subotici je prestala svaka aktivnost revolucionarnog pokreta (o uzrocima je već bilo govora), pa je došlo do pasivizacije i subotičkih Jevreja.

Sombor – Nekoliko godina pred drugi svetski rat u redove revolucionarnog radničkog i naprednog omladinskog pokreta bio je uključen izvestan broj somborskih Jevreja. Zahvaljujući njihovom političkom delovanju pre i na početku ustanka, u redove narodnooslobodilačkog pokreta uključio se veći broj somborskih Jevreja, prvenstveno omladine. U vezi s njihovim uključivanjem, M. Beljanski navodi: »Levičarski pokret među somborskim Jevrejima je starijeg datuma, a učešće Jevreja u narodnooslobodilački pokret je samo nastavak te revolucionarne delatnosti ... Jevreji nisu mogli tolerisati okupatorsku politiku, jer su doživeli teške dane. Mlađa generacija Jevreja, đaci i studenti, uključuju se u SKOJ, učestvuju u narodnooslobodilačkom pokretu ... Među starijim Jevrejima ima simpatizera NOP-a, koji svoju privrženost manifestuju davanjem priloga za KPJ.«⁵⁴²

Značajna uloga u aktiviranju somborske jevrejske omladine u NOP bila je dr Andrije Fišera (za njega neki navode da je bio član KPJ do rata, a drugi da je bio simpatizer KPJ). Zahvaljujući njegovom radu, u skojevsku organizaciju su ušli sledeći somborski jevrejski omladinci: Leo Akerhalt, Olga Braun, Aleksandar Bruk, Stevan Bruk, Eva Cuker, Ladislav Kon, Ladislav Santo i Ladislav Bokor (koji je izabran za sekretara skojevske organizacije).⁵⁴³

Andrija Fišer je pristupio na početku ustanka formiranju udarnih grupa, a u tom radu je učestvovao i Ladislav Kon. Udarne grupe vršile su manje diverzije i sabotaze u Somboru i okolini. No, od provale unutar Pokreta, koja je zahvatila gotovo sve gradove u Bačkoj, nije bio pošteđen ni Sombor. Mađarski fašisti su uspeali da otkriju najveći broj pripadnika NOP i da ih pohapse. Oni su bili zatočeni u zatvoru koji je nosio naziv »Vojna ambulanta«. Od somborskih Jevreja uhapšeni su: dr Andrija Fišer, Ladislav Bokor, Olga Braun, Leo Akerhalt, Ladislav Kon, Ladislav Lošić, Ladislav Santo, Eva Cuker (uhapšena nešto kasnije), mr ph. Ladislav Nađ i Mancika Špajdl i Vilmoš Špajdl. Pored njih uhapšeni su dr Nandor Poper i Hajnrih Glid iz Bezdana, i Julije Drasinover iz Stapara.

Uhapšenima je sudio mađarski vojni sud u Somboru marta 1942. godine. U toku istrage ubijen je u zatvoru Hajnrih Glid. Na smrt je osuđen dr Nandor Poper (streljan marta 1942. u Somboru). Sud je osudio dr Andriju Fišera, Ladislava Bokora i Evu Cuker na po 6 godina robije, Lea Akerhalta, Ladislava Kona, Ladislava Lošica, Ladislava Santa, Olgu Braun, Ladislava Nada i Manciku Špajdl na po 3 godine robije, dok su Julije Drasinover i Vilmoš Špajdl osuđeni na doživotnu robiju. Nešto kasnije uhapšen je i Mikloš Grosman, koji je takođe osuđen na robiju.

Nakon izricanja presude, muškarci su odvedeni u zatvor u Segedin, a Olga Braun i Eva Cuker u zatvor »Maria nostra« (Mađarska). Iz segedinskog zatvora odvedeni su na prisilan rad u Ukrajinu: Leo Akerhalt, Bokor Ladislav, Ladislav Santo, dr Andrija Fišer, Ladislav Nađ, Ladislav Lošić, Ladislav Kon i Julije Drasinover. U Ukrajini su stradali Akerhalt, Bokor i Santo, a Vilmeš Špajdl u Dahau, dok su Fišer

^x M. Beljanski, *Hronika o narodnooslobodilačkom ratu u Somboru i okolini 1941–1945*, Sombor 1969.
⁵⁴³ Z. Golubović, *Okružni komitet za zapadnu Bačku i Baranju 1941–1944, Tokovi revolucije 3*, Beograd 1968, str. 375.

244 J. Romano

i Kon uspjeli da prebegnu na sovjetsku teritoriju. Rusi su ih internirali u logor do dobijanja podataka o njima, ali su oni, u međuvremenu, umrli u logoru. Na sovjetsku teritoriju uspjeli su da se prebace Julije Drasinover i Ladislav Lošić, koji su se uključili u redove Crvene armije.

Iz Sombora su prebegli u Budimpeštu jevrejski omladinci Ivan Šuc i Benji Antal, koji su odigrali značajnu ulogu u organizovanju i daljem razvoju antifašističkog pokreta među jugoslovenskim izbeglicama, od kojih je bilo najviše vojvođanskih Jevreja. Mađarski fašisti otkrili su 1943. njihovu delatnost i prebacili ih u zatvor u Novom Sadu, gde su ostali šest meseci, a zatim osuđeni na višegodišnju robiju. Prebačeni su u zatvor u Šatoraljuhelju, gde su učestvovali u organizovanju bekstva političkih zatočenika. Bekstvo je izvršeno marta 1944. godine i tom prilikom je Šucu uspelo da pobegne, ali videvši da bekstvo ostalih zatvorenika nije uspelo, izvršio je samoubistvo. Benji Antal je bio uhvaćen prilikom bekstva i osuđen na smrt. Streljan je 6. aprila 1944.⁵⁴⁴

U provali koja se desila u NOP, izvestan broj jevrejskih omladinaca pripadnika tog Pokreta nije bio otkriven, ali su oni odvedeni sa grupom od oko 200 somborskih Jevreja na prisilne radove u Ukrajinu, od kojih je ostalo u životu oko desetak.⁵⁴⁵

Od omladinaca pripadnika NOP, koji su odvedeni na prisilan rad u Ukrajini, nekima je uspelo da prebegnu na sovjetsku teritoriju i 1944. godine stupe u 1. jugoslovensku tenkovsku brigadu, koja je formirana u SSSR-u (Mikša Geviric, Zoltan Brajer, Đula Kenigsberg, Arpad Horovic i Đurika Kesler).

Kao i u ostalim mestima u Bačkoj, nakon provale u Pokretu i masovnog hapšenja njegovih pripadnika, aktivnost u Pokretu je potpuno prestala. Do njenog ponovnog razbuktavanja došlo je u prvoj polovini 1944. godine, ali su somborski Jevreji već bili odvedeni u sabirne, odnosno koncentracione logore.

Od 22 učesnika u NOP od 1941. godine, mađarski fašisti su uspjeli pohvatati 19, od kojih su 2 osuđena na smrt, a 17 na robiju. Od osuđenih na robiju, 5 su stradala na prisilnom radu u Ukrajini, 1 u logoru u Dahau, a 2 su poginuli prilikom bekstva iz zatvora u Šatoraljuhelju. Od preživelih 2 su se uključila u redove CA, a 5 koji su kasnije odvedeni sa grupom bačkih Jevreja na prisilan rad u Ukrajinu, stupilo je 1944. u 1. jugoslovensku tenkovsku brigadu, koja je formirana u SSSR-u.

Novi Sad – Mađarskom okupatoru bilo je poznato da je u Novom Sadu postojao još pre drugog svetskog rata jak revolucionarni radnički pokret, kao i napredni omladinski pokret. Stoga je, neposredno po okupaciji, preduzeo mere za otkrivanje pripadnika tih pokreta.

⁵⁴⁴ 2. Milisavac, n.d. str. 143, 233, 342.

⁵⁴⁵ M. Beljanski, *Somborski Jevreji* – rukopis u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.

Među pripadnicima revolucionarnog radničkog i omladinskog naprednog pokreta bio je do rata i izvestan broj Jevreja. Jedan od tih revolucionara bio je poznati književnik Alfred Rozencvajg, koji je svoje radove objavljivao pod pseudonimom Nenad Mitrov. Mađarski fašisti su pretpostavljali da će preko Alfreda Rozencvajga doznati imena ostalih pripadnika revolucionarnog pokreta u Novom Sadu, pa su ga uhapsili juna 1941. godine. Prilikom saslušavanja nije htio ništa da prizna i da oda ostale revolucionare, pa su mu dali rok da to učini do sutradan. Piašeći se, da će pod mučenjima možda morati da oda svoje drugove, Rozencvajg je izvršio samoubistvo.⁵⁴⁶ Tako je propao prvi pokušaj okupatora da otkrije pripadnike revolucionarnog pokreta.

Progoni Jevreja u Novom Sadu i protivjevrejske mere koje su preduzeli neposredno po okupaciji mađarski fašisti, uslovalo je njihovo masovnije uključivanje u narodnooslobodilački pokret. Na masovnije uključivanje Jevreja, prvenstveno jevrejske omladine važan je bio uticaj Jevreja predratnih revolucionara, koji su u to vreme bili na odgovornim partijskim dužnostima, i to: Andrije Lederera (član MK KPJ Novi Sad i član OK KPJ za južnu Bačku), Đorđa Mikeša (sekretar MK SKOJ-a Novi Sad i član OK SKOJ-a za južnu Bačku), Zoltana Timara (član Rejonskog komiteta SKOJ-a), Rudolfa Grina (član OK KPJ za južnu Bačku), Franje Kardoša (sekretar Rejonskog komiteta SKOJ-a), Lili Bem (član OK KPJ za južnu Bačku), Marte Husar (sekretar skojevskog aktiva), Milan Kom (član MK SKOJ-a Novi Sad), Ilze Lvinger (sekretar Rejonskog komiteta SKOJ-a). U partijskoj tehnici OK KPJ za južnu Bačku radile su Agneza Sas i Zora Rakoši-šer, a sa partijskom tehnikom pri PK KPJ za Vojvodinu zadužena je bila Lili Bem.⁵⁴⁷

Na početku ustanka Partija je zadužila za organizovanje udarnih grupa u Novom Sadu Andriju Lederera, a Rudolfa Grina i Ota Blama u futoškom kraju. Formiran je veći broj udarnih grupa, koje su u Novom Sadu nazivane »desetine«. U formiranju udarnih grupa u Novom Sadu učestvovali su, pored Andrije Lederera i: Lili Bem, Marta Husar, Đorđe Mikeš i Henrijeta Štajner (nosilac Partizanske spomenice 1941). Oni su uspjeli uključiti u sastav udarnih grupa veći broj jevrejskih omladinaca. Rukovodilac jedne udarne grupe bio je Đorđe Mikeš (poginuo februara 1942. u borbi sa mađarskim žandarmima), a druge grupe Zoltan Timar.⁵⁴⁸

U sabotazama i diverzijama koje su izvršile udarne grupe u cilju slabljenja ekonomske i vojne moći okupatora, učestvovali su i sledeći jevrejski omladinci:

- grupa od 3 omladinca, među kojima su bili Franjo Kardoš i Oto Blam, zapalila je 25. jula 1941. žito u Veterniku kod Novog Sada;
- grupa omladinaca u kojoj su bili Đula Varga i Rudolf Klaus, zapalila je 25. jula 1941. žito na futoškom putu;
- grupa omladinaca kojom je rukovodio Andrija Lederer pokušala je 17. avgusta 1941. da minira garažu »Ford« u Novom Sadu;

⁵⁴⁶ R. Ciplić, *Sećanje na Nenada Mitrova, Jevrejski almanah 1955–1956*, str. 237.

⁵⁴⁷ *Tehnika KPJ za Vojvodinu 1941. u Novom Sadu, Vojvodina 1941*, Novi Sad 1967, str. 153.

⁵⁴⁸ *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941–1945*, Novi Sad, 1971, str. 75.

- u drugoj polovini avgusta 1941. grupa novosadskih aktivista, među kojima je bilo preko 30% jevrejskih omladinaca, posula je glavne saobraćajnice oko Novog Sada, Kisača i Starog Bečeja specijalnim ekserima da bi onemogućila kretanje okupatorskih motornih vozila;
- udarna grupa kojom je rukovodio Andrija Lederer posekla je 10. IX 1941. telegrafске stubove oko Novog Sada i oštetila pumpnu stanicu kod Novog Sada;
- novosadski aktivisti, među kojima su bili i jevrejski omladinci, učestvovali su 6. IX i 23. IX 1941. u ispisivanju antifašističkih parola po zgradama;
- krajem septembra udarna grupa kojom je rukovodio Đorđe Mikeš zapalila je u ataru Bački Jarak 10 vagona kudelje.

Jedan od neustrašivih pripadnika udarne grupe bio je Isak Isaković, koji je kasnije stupio u Bačko-baranjski partizanski odred. Poginuo je 1943. kao diverzant u tom Odredu. Isaković je komponovao borbenu partizansku pesmu, koja se pevala u toku rata u Bačkoj.⁶⁴⁹

Mađarska policija i žandarmerija uporno su tragali za izvršiocima sabotaža i diverzija. Ubrzo su uspeli pohvatati organizatore i rukovodioce udarnih grupa: 10. septembra 1941. uhapšen je Rudolf Grin, 12. avgusta 1941. Đula Varga, 8. septembra 1941. Franjo Kardoš, 19. septembra 1941. Andrija Lederer, 22. septembra 1941. Oto Blam, 5. oktobra 1941. Zoltan Timar. U vreme tih hapšenja, Lili Bem je upala 21. septembra 1941. u zasedu i u borbi sa mađarskim žandarmima jednog ubila, ali je bila savladana i uhapšena. Tako je mađarskoj policiji uspelo da pohvata glavne organizatore i rukovodioce udarnih grupa.

Oktobra 1941. godine došlo je do provale u NOP i do masovnog hapšenja pripadnika tog Pokreta. Provalu je izvršila Gordana Ivačković, do tada član PK KPJ za Vojvodinu. Pohapšeni su zatočeni u zatvoru »Armija« u Novom Sadu, a o presudama koje im je izrekao mađarski preki sud biće govora kasnije.

Po direktivi PK KPJ za Vojvodinu, organizovani su u Novom Sadu, pored udarnih grupa, i kursevi za obuku omladinaca u rukovanju oružjem, kao i kursevi prve pomoći. Jednim kursom za obuku u rukovanju oružjem rukovodio je Stevan Levinger, a drugim dr Đorđe Farago, Janoš štajnic i Gustav Verber. Kursevima za prvu pomoć rukovodili su dr Dragutin Fišl i mr pharm. Geza Kon. Do provale u Pokretu, kurs prve pomoći završilo je 15 drugarica. Kada je došlo do provale, Partija je uputila dr Fišla u Budimpeštu da bi izbegao hapšenje, odakle se kasnije vratio u Jugoslaviju i stupio u NOV.

Jedna grupa omladinaca bila je zadužena za prikupljanje lekova i sanitetskog materijala za potrebe partizanskih odreda, kada dođe do njihovog formiranja. U toj

J. Levinger, *Dani borbe i stradanja 1941–1945.* – rukopis u Jevrejskom istorijskom muzeju Beograd, K-13. reg. br. 3655.

grupi bio je i veći broj jevrejskih omladinaca, a u izvršavanju tog zadatka naročito se isticala Henrijeta Štajner (nosilac Partizanske spomenice 1941).

Među novosadskim Jevrejima bilo je više simpatizera Pokreta koji su novčano pomagali Pokret. Pojedini stanovi Jevreja korišćeni su za skrivanje ilegalaca i održavanje partijskih sastanaka. U stanu dr Franje Bergera održavani su sastanci OK KPJ za južnu Bačku i PK KPJ za Vojvodinu.

Posle provale od strane Gordane Ivačković došlo je do masovnog hapšenja članova KPJ, SKOJ-a, kao i pripadnika NOP. Hapšenja su izvršena u toku oktobra 1941. Među uhapšenima bilo je oko 90 Jevreja iz Novog Sada i okoline, koji su bili zatočeni u zatvoru »Armija«. Zatočeni su bili podvrgnuti raznim metodama mučenja u cilju iznuđivanja priznanja i otkrivanja ostalih pripadnika NOP.

Uhapšenima je sudio mađarski preki sud u Novom Sadu i to po grupama. Prvo suđenje je održano 24. X 1941. u Futogu, grupi koja je izvršila 25. VII 1941. paljenje žita na futoškom putu. U toj grupi bili su sledeći Jevreji: Oto Blam, Rudolf Grin, Franjo Kardoš i Rudolf Klaus. Svi su osuđeni na smrt i istog dana po izricanju presude (24. X 1941) obešeni u Futogu.

Sledeće suđenje održano je 21. XI 1941. u Novom Sadu. U toj grupi je bilo 26 optuženih, a među osuđenima na smrt bili su sledeći Jevreji:

Livija-Lili Bem, jer je »rukovodila partijskom tehnikom i akcijom sakupljanja »Crvene pomoći«, učestvovala u davanju direktiva udarnim grupama za vršenje sabotaza i diverzija, kao i ubistva jednog mađarskog žandarma prilikom njenog hapšenja 21. IX 1941.«;

Agdrija Lederer, jer je »aktivno učestvovao u Pokretu, kao i u pokušaju miniranja garaže »Ford« u Novom Sadu«;

Zoltan Timar (maloletnik), jer je »rukovodio udarnim grupama, učestvovao u pripremanju atentata na mađarske oficire, učestvovao u vršenju sabotaza i diverzija, kao i u izradi eksploziva za vršenje sabotaza«. ⁵⁵⁰

Istog dana po izricanju presude (21. XI 1941) svi su obešeni u Novom Sadu.

Ostalim uhapšenim pripadnicima NOP, među kojima je bilo oko 90 Jevreja, suđeno je po grupama u toku februara i marta 1942. Preki sud osudio je sledeće Jevreje na robiju (u zagradi pored imena navedeno je na koliko godina robije su osuđena lica za koja su nađeni podaci):

Stevan Abraham (7) – pobjegao 1944. iz segedinskog zatvora i stupio u NOV;
Gavro Altman (7) – pobjegao novembra 1944. iz zatvora u Asodu i stupio u NOV;

⁵⁵⁰ J. Mirnić, *Sistem prekog suđenja na mađarskoj okupacionoj teritoriji, Vojvodina 1941*, Novi Sad 1967, str. 87–88

Šacika Berger-Komloš – puštena iz zatvora krajem 1944. i stupila u NOV; Tibor Berger (2) – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Aleksandar Blam – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Aleksandar Blau (3) – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Josip Brajner (10 meseci) – pobjegao 1944. sa prisilnog rada u Ukrajini i stupio u Crvenu armiju (poginuo); Leopold Brajner – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Margita Dreksler – puštena iz segedinskog zatvora 1942. zbog nedostatka dokaza o njenom učešću u NOP, ali je krajem maja 1944. odvedena u logor u Aušvicu, gde je stradala; Ana Farago (3) – iz zatvora »Maria nostra« odvedena 1944. u logor u Bergen Belsenu, gde je stradala; dr Đorđe Farago (4) – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Samuel Feđi – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Karlo Feldšer – ostao u zatvorima u Mađarskoj do kraja 1944; Stevan Fišer – pobjegao 1944. iz segedinskog zatvora i stupio u NOV; Kaiman Flisar – vratio se na kraju rata sa prisilnog rada u Ukrajini; šandor Frenk – vratio se na kraju rata sa prisilnog rada u Ukrajini; Ladislav Fridman (6) – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Ivan Gal (18 meseci) – pušten krajem 1942. uslovno iz segedinskog zatvora; Ižak Gane – stradao 22. III 1944. prilikom pokušaja bekstva iz zatvora u Šatoraljuhelju; Magda Gomboš – ostala u zatvoru u Mađarskoj do kraja 1944; Maksim Grin – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Samuel Gažo – po završetku rata vratio se sa prisilnog rada u Ukrajini; Herman Gros – nepoznata sudbina; Aleksandar Gutman – ostao u zatvorima u Mađarskoj do kraja 1944; Ivan Haker (5) – pobjegao novembra 1944. iz zatvora u Asodu i stupio u NOV; Ladislav Haker – odveden iz zatvora u Mađarskoj 1944. u logor u Aušvicu, gde je stradao; Đorđe Hesar – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Bruno Hofman – odveden 1944. iz zatvora u Mađarskoj u logor u Mauthauzenu, gde je ostao do kraja rata; Magda Husar (12) – pobjegla iz zatvora u Mađarskoj 1944. i stupila u NOV; Aleksandar Katić – pobjegao 1944. iz zatvora u Vacu i stupio u NOV; Mirko Katić – pobjegao sa prisilnog rada u Ukrajini na sovjetsku teritoriju, gde su ga Rusi internirali u logor do pribavljanja podataka o njemu, ali je u međuvremenu umro u logoru; Pavle Katić – pobjegao 1944. iz zatvora u Vacu i stupio u NOV (nosilac Partizanske spomenice 1941); Emil Keiner (10 meseci) – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; mr ph. Klara Klajn (10 meseci) – iz zatvora »Maria nostra« odvedena 1944. u logor u Aušvicu, gde je stradala; Cvi Kon – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Dragutin Levinger – pobjegao 1944. iz zatvora u Vacu; Irena Lustig – ostala u zatvorima u Mađarskoj do kraja 1944; Đorđe Mandl (2) – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Estera Mandl-Kadoš – iz zatvora u Mađarskoj odvedena 1944. u logor u Bergen Belsenu, gde je ostala do kraja rata; Ljubica Mandl (10) – iz zatvora u Mađarskoj odvedena 1944. u logor u Bergen Belsenu, gde je ostala do kraja rata (nosilac Partizanske spomenice 1941); Aleksandar Manhajm (10 meseci) – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Vilmoš Meze – ostao u zatvorima u Mađarskoj do kraja 1944; Mikša Morgenštajn – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Mikša Morgenštajn (10 meseci) – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Andrija Nafusi – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Mirko Rajcer – odveden 1944. iz zatvora u Mađarskoj u logor u Aušvicu, gde je ostao do kraja rata; Mihajlo Reves – odveden 1944. iz zatvora u Mađarskoj u logor u Aušvicu, gde je ostao do kraja rata; Hugo Rot

– odveden 1944. iz zatvora u Mađarskoj u logor u Buhenvaldu, gde je ostao do kraja rata; Vladislav Rotbart (6) – novembra 1944. pobjegao iz zatvora u Asodu i stupio u NOV; Geza Šenberger – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Ivan Šenk (3) – pobjegao 1944. iz zatvora u Mađarskoj i stupio u NOV (nosilac Partizanske spomenice 1941); Vera Šenk – u zatvoru u Mađarskoj do kraja 1944; Matija Šimerling (6) – na prisilnom radu u Ukrajini do kraja rata; Ernest Šlezinger (18 meseci) – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Dezider Šosberger – na prisilnom radu u Ukrajini do kraja rata; Filip Štajn (10) – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; mr pharm. Karlo Štajn (10 meseci) – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; ing. Tibor Štajn – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Alisa Štajner – ostala u zatvoru u Mađarskoj do kraja 1944; Henrijeta Štajner – odvedena 1944. iz zatvora u Mađarskoj u logor u Bergen Belsenu, gde je ostala do kraja rata (nosilac Partizanske spomenice 1941); Hugo Štajner – pobjegao sa prisilnog rada u Ukrajini, na sovjetsku teritoriju, gde je interniran od Rusa u logor do pribavljanja podataka o njemu, ali je u međuvremenu umro u logoru; Janoš Štajnic (10 meseci) – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Egon Štark (4) – pobjegao novembra 1944. iz zatvora u Asodu i stupio u redove Crvene armije; Deže Šulberger – u zatvoru u Mađarskoj do kraja 1944; Mira Švarc – odvedena 1944. iz zatvora u Mađarskoj u logor u Aušvicu, gde je stradala; Nikola Timar (6) – pobjegao novembra 1944. iz zatvora u Asodu i stupio u NOV; Hans Vagman – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Robert Vajman (2) – pobjegao oktobra 1944. iz kažnjeničke radne čete u Baji i stupio u NOV; Vera Vajs – odvedena 1944. iz zatvora u Mađarskoj u logor u Bergen Belsenu, gde je ostala do kraja rata (nosilac Partizanske spomenice 1941); Gustav Verber – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Tibor Vermeš – stradao na prisilnom radu u Ukrajini; Matija Vinter – na prisilnom radu u Ukrajini do kraja rata; Deneš Zonenberg – stradao na prisilnom radu u Ukrajini.

Izvestan broj uhapšenih novosadskih Jevreja, nakon što su proveli nekoliko meseci u istražnom zatvoru »Armija«, kao i zatvoru u Segedinu, pušteni su na slobodu zbog nedostatka dokaza o njihovom učešću u NOP (Alisa Farago, dr Leo Fišer, Oto Satler, Andor Vinter i dr.).

Pored navedenih Jevreja, koje je mađarski preki sud osudio na smrt ili robiju, u zatvoru »Armija« ubijeni su prilikom saslušanja Teodor Levinger i Franjo Morgenštern, dok je u borbi sa mađarskim žandarmima poginuo 1942. Đorđe Mikše.

Prilikom provale u Pokretu u drugoj polovini 1941. godine izvestan broj novosadskih Jevreja, učesnika u NOP, mađarske vlasti nisu otkrile. Među njima su bili i sledeći Jevreji, koji su stradali krajem januara 1942. prilikom zloglasne »racije«: Karlo Brandajs, dr Ilona Ajbenšic, Jerka Fuks, Josip Gusman, Imre Laslo, Edita Levinger-Švarc, Pavle Levinger, Stevan Levinger, Lili Rajh, Imre Šosberger, Žorzeta Vajdman, Šanjika (prezime nepoznato) i dr.

Iako je mađarska policija prilikom provale u Pokretu preduzela hitne mere da pohapsi učesnike u NOP, ipak je jednom broju novosadskih Jevreja uspelo da

prebegne u Budimpeštu, gde su produžili s ilegalnim radom. U toku njihovog delovanja uspeła je budimpeštanska policija pohapsiti veći broj tih ilegalaca. Među uhapšenima su bili: Klara Bem – uhapšena u drugoj polovini 1942. i ostala u zatvoru do kraja 1944. kada se vratila u Jugoslaviju i stupila u NOV; dr Franjo Berger – uspeo je pobeći iz zatvora i početkom 1945. vratio se u Jugoslaviju, gde je stupio u NOV; Nikola Berković – uhapšen u drugoj polovini 1942. i maja 1944. odveden iz zatvora u logor u Aušvicu, gde je stradao; Edita Gal – uspeła je krajem 1944. pobeći iz zatvora i vratila se u Jugoslaviju, gde je stupila u NOV (poginula); Deže Rajh – uhapšen u drugoj polovini 1942. i bio na prisilnom radu do kraja rata; Zora Rakoši-šer – maja 1944. odvedena iz zatvora u Mađarskoj u logor u Aušvicu, gde je umrla maja 1945. od pegavog tifusa (zarazila se negujući jednu obolelu logorašicu); Gertruda Galac-Šen – uhapšena u drugoj polovini 1942. i u zatvoru u Mađarskoj ostala do kraja 1944.

Prilikom provale u Pokretu, prebegao je u Segedin Imre Rip, gde je vrlo aktivno delovao u pokretu otpora do kraja rata.

Značajnu ulogu u organizovanju ustanka u Novom Sadu, posebno udarnih grupa, odigrao je Milan Kom, učenik Srednjotehničke škole. Godine 1940. izabran je za člana MK KPJ Novi Sad. U drugoj polovini 1941. otišao je po direktivi PK KPJ za Vojvodinu u bačkopalanački srez. Izabran je za člana Sreskog komiteta KPJ Bačka Palanka. Na toj teritoriji delovao je kao politički pozadinski radnik do aprila 1942. tj. do pogibije. Prilikom sastanka s aktivistima u Bačkom Petrovcu opkoljen je od mađarskih žandarma i u borbi s njima jednog žandarma je ubio, a jednog ranio, pa je izvršio samoubistvo da im ne bi živ pao u ruke.⁵⁵¹

Pomenuto je, da je neposredno po okupaciji Bačke prebegao u Budimpeštu veći broj Vojvođana, među kojima je bilo najviše Jevreja. Po direktivi Partije ubrzo su u Budimpešti obrazovali veću organizaciju antifašističkog pokreta. Od novosadskih Jevreja u toj organizaciji delovali su sledeći članovi KPJ i SKOJ-a: Imre Husar, Ljudevit Husar, Nikola Husar, Jozef Levinger, Imre Rozenfled, Miroslav Štajner i dr. U sastav te organizacije uključili su se i pre pomenuti novosadski Jevreji, koji su uspeali prebeći u Budimpeštu prilikom provale u Pokretu u drugoj polovini 1941. godine.

Jedan od rukovodilaca antifašističkog pokreta u Budimpešti bio je Jozef Levinger, koji je uspeo okupiti u Pokretu najveći broj vojvođanskih izbeglica. Mađarski fašisti su otkrili njegov rad i osudili na robiju, ali je uspeo pobeći iz zatvora i produžio je s ilegalnim radom.⁵⁵² Neposredno po hapšenju Levingera, uhapšeni su Imre Husar, Ljudevit Husar i Nikola Husar. Oni su dovedeni u Novi Sad i u zatvoru »Armija« ostali 6 meseci, pa su zatim osuđeni na višegodišnju robiju i odvedeni u zatvor u šatoraljuhelju. Početkom 1944. pušten je iz zatvora Imre Husar zbog bolesti i po povratku u Jugoslaviju stupio je u NOV. Ljudevit Husar uhvaćen

⁵⁵¹ Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941–1945, n.d. str. 75.

⁵⁵² J. Levinger, n.d.

je prilikom pokušaja bekstva iz zatvora 22. III 1944. i osuđen na smrt. Streljan je 4. IV 1944. Prilikom pokušaja bekstva iz zatvora teže je ranjen Nikola Husar i umro je od sepse.²⁵³

Aktivnost članova antifašističkog pokreta u Budimpešti došla je do punog izražaja u drugoj polovini 1944. godine, kada su jedinice CA stigle nadomak Budimpešte. Članovi Pokreta formirali su udarne grupe, koje su se u gradu borile protiv »njiiša« i sadejstvovale u borbama sa jedinicama Crvene armije. U tim borbama poginuo je krajem 1944. Imre Rozenfeld iz Novog Sada.

Iz prikupljenih podataka se vidi, da je iz Novog Sada stupio u narodnooslobodilački rat 1941. godine 131 Jevrejin, i to 1 u NOV (poginuo) i 130 u NOP (66 stradalo). Od učesnika u NOP mađarski fašisti osudili su na smrt 9, a 2 su ubijena u istražnom zatvoru; 28 je stradalo na prisilnim radovima u Ukrajini; 12 je ubijeno prilikom zloglasne »racije«; 2 su poginula u borbama sa žandarmima; 1 je poginuo u borbi sa »njilašima«; 2 su umrli u sovjetskim logorima nakon bekstva sa prisilnog rada iz Ukrajine na sovjetsku teritoriju; 6 je stradalo u logoru u Aušvicu, a 1 u logoru u Bergen Belsenu; 1 je poginuo prilikom bekstva iz zatvora; 1 je poginuo u sastavu NOV i 1 u sastavu Crvene armije. Od Jevreja koje su mađarski sudovi osudili na robiju, 17 je prebeglo i stupilo u NOV (1 poginuo) i u sastavu Crvene armije 2 (i poginuo).

Od učesnika u NOR koji su stupili 1941. godine, stradalo je 66 novosadskih Jevreja. Od preživelih, nosioci Partizanske spomenice 1941. su: Katić H. Pavle, Mandl Ljubica, Šenk M. Ivan, Štajner A. Henrijeta i Vajs A. Vera.

Narodnooslobodilački pokret koji je imao 1941. godine u Novom Sadu masovan karakter i u koji je bio uključen veliki broj Jevreja, zadobio je u drugoj polovini 1941. težak udar. Zbog provale u Pokretu, mađarski fašisti su uspeali da pohvataju gotovo sve rukovodioce Pokreta, kao i veliki broj saradnika Pokreta od kojih su neki osuđeni na smrt. Najveći broj je odveden u zatvore i u sastav kažnjeničkih radnih četa u kojima je stradao vrlo veliki broj osuđenih pripadnika Pokreta. Gubitak rukovodilaca, kao i masovna hapšenja pripadnika NOP negativno su se odrazila na uključivanje novih pripadnika u Pokret. Sem toga, do izvesne pasivizacije u Pokretu došlo je i nakon direktive Svetozara Markovića, sekretara PK KPJ za Vojvodinu o »obustavljanju svih akcija pripadnika NOP oko uništenja žive i mrtve snage fašističkog okupatora u cilju sačuvanja vlastitih snaga«, tj. pripadnika NOP od daljnjeg hapšenja od strane mađarskih fašista.

To je uslovalo izvesnu pasivizaciju u narodnooslobodilačkom pokretu sve do početka 1944. godine, tj. do pojave odgovarajućih uslova za formiranje partizanskih jedinica na teritoriji Bačke. O razlozima zbog kojih nije došlo ranije do formiranja partizanskih jedinica na toj teritoriji bilo je već govora.

2. Milisavac, n.d. str. 257.

Potpuno je razumljivo što je došlo do pasivizacije i među novosadskim Jevrejima i to tim više, što su mađarski fašisti budno pratili kretanje Jevreja, jer su ih smatrali za glavne nosioce narodnooslobodilačkog pokreta. Jedino rešenje bilo je njihovo uključivanje u partizanske odrede u Sremu, ali u to vreme nije postojao konspirativan kanal za njihovo prebacivanje u Srem.

Međutim, kada su u Bačkoj bili stvoreni uslovi za formiranje partizanskih jedinica, bački Jevreji su već bili internirani u sabirne logore i ubrzo odvedeni u koncentracione logore u Nemačkoj.

Prema podacima Đorđa Vasića, mađarski fašisti su uhapsili 1941. godine u Novom Sadu oko 300 pripadnika NOP,⁵⁵⁴ a prema podacima Josipa Mirnića, uhapšeno je oko 200 lica.⁵⁵⁵ Bez obzira koji je podatak tačan, činjenica je, da je procenat uhapšenih i stradalih novosadskih Jevreja bio nesrazmerno veći u odnosu na broj jevrejskog stanovništva i stanovništva ostalih narodnosti.

Senfa – Zahvaljujući radu dr Ištvana Gereea, istaknutog predratnog revolucionara, u NOP je bio uključen veći broj senčanske omladine, a među njima i izvestan broj jevrejskih omladinaca. Gere je bio posebno zadužen od Partije da deluje među senčanskom inteligencijom.

Neposredno po okupaciji, dr Gere je razvio svoju punu revolucionarnu delatnost. Najpre je pristupio organizovanju udarnih grupa za vršenje sabotaža i diverzija. Akcije tih udarnih grupa trebalo je u prvo vreme da se svode na paljenje žita. Gere je u tu svrhu izrađivao posebnu zapaljivu smesu.

U sastavu udarnih grupa od jevrejskih omladinaca bili su najaktivniji sledeći članovi KPJ i SKOJ-a: Ištvan Miler, Deneš Levi, Karolj Levi, Mačaš Spiro, Aladar Binenfeld i dr. Za rukovodioca udarnih grupa bio je postavljen Ištvan Miler.

Istovremeno je Gere organizovao ilegalne kurseve prve pomoći, a za rukovodioca tih kurseva odredio je Čogi Vig, koja je bila član KPJ.

Pretpostavljajući da će u skoroj budućnosti doći i do formiranja partizanskih odreda dr Gere je u cilju objedinjavanja akcija partizanskih odreda i akcije udarnih grupa, formirao pri MK KPJ Senta Komandu partizanskih jedinica i udarnih grupa. Za komandanta je postavljen Ištvan Miler, koji je kao rezervni oficir bivše jugoslovenske vojske poznavao osnove vojne taktike.

Zahvaljujući autoritetu koji je uživao, dr Gere je uspeo uključiti u NOP i veći broj starijih Jevreja, koji su na razne načine pomagali Pokret. Među njima su se isticali: dr Aleksandar Lebl, dr šandor Šebek, dr Đorđe Atlas, Martin Rozenfeld i Vajnberger.

⁵⁵⁴ D. Vasić, *Hronika o oslobodilačkom ratu u južnoj tlačkoj*, Novi Sad 1968, str. 117.

⁵⁵⁵ J. Mirnić, *Sistem prekog suđenja na mađarskoj okupacionoj teritoriji, Vojvodina 1941*, Novi Sad 1967, str.

Od provala koje su zadesile NOP u ostalim mestima u Bačkoj, nije bila pošteđena ni Senta. Već 1. oktobra 1941. mađarske vlasti su uhapsile: dr Ištvana Gereaa, Deneša Levia, Karolja Levia, Ištvana Milera, Mačaćaša Špiru i Aldara Binenfelda. Oni su zatvoreni u zloglasni zatvor nazvan »Tunel«. Od rukovodstva Pokreta uhapšeni su i nejevreji Petar Molnar i Ilona Sekelj.

Suđenje je održano 7. novembra 1941. u Senti. U optužnici je bila posebno naglašena uloga Jevreja u organizovanju i rukovođenju narodnooslobodilačkim pokretom u Senti. Mađarski fašistički sud osudio je na smrt vešanjem: dr Ištvana Gereaa, Deneša Levia, Karolja Levia, Ištvana Milera, Mačaćaša Špiru, dok je Aladar Binenfeld osuđen na robiju. Na robiju su bili osuđeni i ostali pohapšeni pripadnici NOP. Vešanje osuđenih na smrt izvršeno je 11. novembra 1941. u Senti.

U vezi s uključivanjem senčanskih Jevreja u NOP, M. Dubajić navodi: »Pokretu su se srazmerno broju stanovništva grada najviše približili Jevreji, što je svakako posledica organizaciono-političkog delovanja dr Ištvana Gereaa među njima.« U vezi sa prestankom aktivnog delovanja NOP, Dubajić navodi da je osnovni razlog bio »nepostojanje lokalnih uslova za revolucionarne akcije.« Likvidacijom pomenutih rukovodilaca NOP, prestao je i organizovani otpor protiv mađarskih fašista.⁵⁵⁶

Bačka Topola – Uloga narodnooslobodilačkog pokreta u Bačkoj Topoli bila je od posebnog značaja u sprovođenju mera koje su pripadnici Pokreta organizovali u cilju olakšavanja teških uslova života političkih zatočenika u logoru u tom mestu. Logor je bio oformljen, kao što je već napomenuto, maja 1941. godine i namenjen je za interniranje Jevreja i političkih osuđenika, odnosno pripadnika NOP. Uslovi života u logoru su bili vrlo teški, naročito po pitanju ishrane. Stoga je OK KPJ za okrug Subotica doneo odluku, da MK KPJ u Bačkoj Topoli preduzme mere za poboljšanje uslova života u logoru, kao i da organizuje bekstvo političkih zatočenika. U vezi s tom odlukom, upućena je iz Subotice u Bačku Topolu Pava Malušev-Nador. Ona je zajedno sa dr Ružom Blau-Francetić, predratnim članom KPJ, pristupila organizovanju grupe aktivista, koje su imale zadatak da prebacuju hranu u logor, kao i odeću, obuću, lekove i partijsku literaturu, dok je MK KPJ Bačka Topola razmatrao mogućnost za organizovanje bekstva političkih zatočenika.

U grupama aktivista najveći broj je bio iz redova jevrejskih omladinaca od kojih su bili najaktivniji: Aca Singer, Beba Presburger, Đorđe Bošan, Olga Vajs. U stanu Bebe Presburger spremala se hrana za logoraše, a ostali su bili zaduženi za njeno doturanje u logor. Sem toga, grupa aktivista prikupljala je odeću i obuću za zatočenike, rasturala ilegalne letke, vršila manje sabotaže i diverzije. U vršenju tih akcija isticao se Tibor Štern-Zvezdanić, ali je ubrzo uhapšen i interniran u logor u Bačkoj Topoli. Iz logora je odveden na prisilan rad u Mađarsku, odakle je pobeo 1944. i vratio se u Jugoslaviju, gde je stupio u NOV.

⁵⁵⁶ M. Doboš, *Antifašistički pokret otporu u Senti 1941, Vojvodina 1941, Novi Sad 1967*, str. 236, 242, 243 248, 251.

U organizovanju NOP u Bačkoj Topoli delovali su Lajoš Sinteš i dr Ruža Blau-Francetić. Sinteš je bio sekretar skojevskog aktiva. Godine 1942. uhapšen je i osuđen na robiju. Odveden na prisilan rad u Ukrajinu, gde je stradao 1943. Ruža Blau-Francetić bila je posebno zadužena za prikupljanje »Crvene pomoći«. Septembra 1941. godine došlo je u Pokretu do provala i hapšenja napred navedenih omladinskih aktivista, kao i dr Ruže Blau-Francetić. Omladinci su bili oslobođeni zbog nedostatka dokaza o njihovom učešću u NOP, a Blau-Francetić je osuđena na 4 meseca zatvora, jer je »prikupljala Crvenu pomoć«. Na tako blagu kaznu osuđena je zato što je bila pred porođajem. Po izlasku iz zatvora prebegla je u Budimpeštu, gde se aktivno uključila u antifašistički pokret otpora. Godine 1944. vratila se u Jugoslaviju i uključila u NOV.⁵⁵⁷

U ostalim mestima Bačke živeo je do rata manji broj Jevreja. Iz tih mesta je bilo pojedinačnih uključivanja Jevreja u NOR na početku ustanka.

Ada – U 1941. godini u NOP je uključeno 5 Jevreja. Godine 1942. mađarski fašisti su otkrili njihov rad i osudili ih na robiju. Od osuđenih 1 je stradao na robiji.

Bačka Palanka – Iz tog mesta u NOP su stupili na početku ustanka Simon Epštajn i Tibor Štajn. Obojica su uhapšeni i osuđeni na robiju od mađarskih fašista. Epštajn je uspeo pobeći 1944. iz zatvora u Asodu, dok je Štajn stradao u Ukrajini 1943. kuda je odveden na prisilan rad. Kao saradnici NOP uhapšeni su i osuđeni na robiju. Benjamin Jafa (stradao u Aušvicu) i Arnold Orova (umro u segedinskom zatvoru 1942).

Bačko Petrovo selo – Na početku ustanka u NOP su bili uključeni: Martin Adler, Josip Fajngold, Tibor Fajngold, Ladislav Klinenberg i Adolf Mencer. Svi su uhapšeni od mađarskih fašista i osuđeni na robiju. Adler je stradao u Aušvicu, Tibor Fajngold i Klinenberg su stradali u Ukrajini, kuda su odvedeni na prisilan rad, a Mencer je pobegao sa prisilnog rada u Ukrajini i stupio u Crvenu armiju (poginuo). Za Jozefa Fajngolda se zna da je odveden u segedinski zatvor; nepoznata je njegova daljna sudbina.

Cantavir – 1941. stupio je u NOP Ferenc Levi, koji je uhapšen i osuđen na 8 godina robije.

Kać – Ladislav Najberger, kao učesnik u NOP od početka ustanka, osuđen je od mađarskih fašista na robiju. Stradao je 1943. na prisilnom radu u Ukrajini.

Zabalj – Na početku ustanka u NOP je stupio Bela Šosberger, ali je ubrzo uhapšen i osuđen na robiju. Odveden na prisilan rad u Ukrajinu, gde je stradao 1943.

Kratak osvrt o uključivanju bačkih Jevreja u NOR 1941.

Mnogobrojne protivjevrejske mere koje su preduzeli mađarski fašisti u Bačkoj, uslovile su masovnije uključivanje Jevreja u NOR već na početku ustanka. S ob-

⁵⁵⁷ M. Vrtunski, *Kuća užasa*. Beograd 1970, str. 35, 135.

Žirom da u to vreme nisu bili oformljeni partizanski odredi, to su se bački Jevreji uključili, uglavnom, u NOP.

Pri prikupljenim podacima, sa teritorije Bačke stupio je 1941. godine 271 Jevrejin, i to: 4 u NOV (svi poginuli) i 267 u NOP (140 stradalo). Od preživelih 7 su nosioci Partizanske spomenice 1941.

Pregled uključenih Jevreja u NOR po mestima u kojima su živeli do rata:

Mesto		NOV	NOP
Ada	stupilo		5
	poginulo		1
B. Palanka	stupilo		4
	poginulo		3
B. Topola	stupilo		5
	poginulo		1
B. Petrovo selo	stupilo		5
	poginulo		5
Bečež	stupilo		3
	poginulo		1
Bezdan	stupilo		2
	poginulo		2
Čantavir	stupilo		1
	poginulo		
Kač	stupilo		1
	poginulo		1
Miokovićevo	stupilo	1	
	poginulo	1	
Novi Sad	stupilo	1	130
	poginulo	1	66
Senta	stupilo	1	9
	poginulo	1	7
Sombor	stupilo		22
	poginulo		10
Srbobran	stupilo	1	
	poginulo	1	
Stapar	stupilo		1
	poginulo		
Subotica	stupilo		72
	poginulo		40
Vrbas	stupilo		3
	poginulo		2
Zabalj	stupilo		1
	poginulo		1
nepoznato mesto	stupilo		3
	poginulo		
Svega	stupilo	4	267
	poginulo	4	140

**Zatvori, radne jedinice, kažnjeničke radne čete u kojima su bili
zatočeni Jevreji Bačke, Baranje, Međumurja i Prekomurja**

Pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta, kao i osumnjičene da pripadaju tom Pokretu, mađarski fašisti u Bačkoj držali su do izricanja presude u zloglasnim zatvorima, koji su nosili određene nazive: u Novom Sadu – »Armija«, Subotici – »Žuta kuća«, Senti – »Tunel«, Somboru – »Vojna ambulanta«. U tim zatvorima uhapšeni su bili podvrgnuti za vreme isleđenja zverskim mučenjima, fizičkim i psihičkim, u cilju iznuđivanja priznanja i otkrivanja ostalih pripadnika NOP. Neki su pod batinama izdahnuli, a neki su bili ubijeni bez donošenja presude.

Nakon izricanja presude, lica koja nisu bila osuđena na smrt, odvođena su u razne zloglasne zatvore u Mađarskoj u kojima se postupci prema zatočenicima nisu razlikovali od postupaka u istražnim zatvorima. Sem toga, u zatvorima u Mađarskoj primenjivane su prema osuđenim Jevrejima i posebne diskriminatorne mere, o kojima će biti kasnije govora.

Iz tih zatvora bio je uključen najveći broj jevrejskih zatočenika u kažnjeničke radne čete – na prisilnom radu. Neke od tih četa ostale su u Mađarskoj, a neke su odvedene u Ukrajinu. U te čete su bili uključeni u velikom broju i Srbi. Oni zatočenički koji su ostali u zatvorima, ukoliko nisu uspeli pobeći, odvedeni su maja 1944. u logore u Nemačkoj.

Ovde će biti navedeni samo neki najozloglašeni zatvori u kojima su bili zatočeni bački Jevreji.

Zatvor u Cegledu – Prvi bački Jevreji, pripadnici NOP, dovedeni su u taj zatvor krajem avgusta 1941. Oni su prebačeni iz subotičkog zatvora nakon izricanja presude zbog učešća u paljenju žita u okolini Subotice sredinom avgusta 1941. godine: Ivan Blum, Đorđe Hajzler i Pavle Šafer. Početkom 1944. godine prebačeni su u maloletnički zatvor u Asodu (Mađarska).

Zatvor u Margitkerutu (Margit – Körüt) – Politički osuđenici koje je preki vojni sud, a kasnije civilni sud osudio na najteže kazne, upućivani su u taj zatvor u blizini Budimpešte. U drugoj polovini 1941. od bačkih Jevreja bili su u tom zatvoru: Hans Vagman, Pavle Katić, Aleksandar Katić, Deže Zonenberg, Samuel Feđi, Kaiman Flisar i Samuel Gažo (svi iz Novog Sada), kao i Franjo Balog (iz Subotice). Krajem 1942. dovedeni su iz istražnog zatvora u Novom Sadu i sledeći novosadski Jevreji: Josip Kardoš, Oto Kinderlajn, Herman Grosman, Gabor Kon, Laslo Levinger, Vilmoš Meze, Đorđe Nafusi, Miroslav Štajner, Fric Švarc, Janko-Janoš Švarc.

Uslovi života u tom zatvoru, u odnosu na uslove u ostalim mađarskim zatvorima, bili su izuzetno teški i u pogledu ishrane i u pogledu postupaka uprave zatvora prema zatočenicima.

Grupa bačkih Jevreja koja je zatočena 1941. godine, prebačena je aprila 1942. u zatvor u Vacu, odakle su oktobra 1942. upućeni u Ukrajinu na prisilan rad u sastav kažnjeničke čete broj 407. Ostali zatočenici koji su dopremljeni krajem 1942. prebačeni su takođe u zatvor u Vacu početkom 1943. i o njima će biti kasnije govora.

Zatvor u Kaloči (Kalosca) – Prvi bački Jevreji osuđeni kao pripadnici NOP, dovedeni su u taj zatvor iz istražnog zatvora u Somboru početkom marta 1942. i to: Leo Akerhalt, Ladislav Bokor, Olga Braun, Julije Drasinover, dr Andrija Fišer, Ladislav Kon, Laslo Santo i Tibor Šenbrun. Oktobra 1942. svi su oni (sem Olge Braun) uključeni u kažnjeničku radnu četvu, koja je upućena na prisilan rad u Ukrajinu. Olga Braun je puštena iz zatvora 15. X 1944.

Zatvor u Segedinu (»Čilag«) – Zgrada u kojoj je smešten zatvor podignuta je krajem XIX veka i do drugog svetskog rata korišćena je za zatočenje kriminalaca iz Mađarske. Po okupaciji, odnosno aneksiji Bačke, Baranje, Međumurja i Prekomurja, zatvor je korišćen za zatočenje pripadnika NOP sa navedenih teritorija. U zatvoru je bilo zatočeno od avgusta 1941. do oktobra 1944. godine 752 revolucionara, pripadnika NOP, među kojima je bilo 47 Jevreja. Od zatočenih Jevreja 7 su bili članovi KPJ, 2 kandidati za člana KPJ, 21 skojevac i 17 saradnika NOP.

Zatvor je imao tri odeljenja:

– žensko odeljenje – u kojem su zatočenice ostajale kraće vreme, jer su ubrzo odvođene u druge zatvore za žene. Kroz to odeljenje prošle su sledeće Jevrejke iz Bačke: Alma Brezdička, Fani Brezdička (obe iz Bečeja), Margita Dreksler, Alisa Farago, Ana Farago, mr pharm. Klara Klajn (sve iz Novog Sada). Oktobra 1942. odvedene su Ana Farago i Klara Klajn u zatvor »Maria nostra«, a maja 1944. u logor u Aušvicu, gde su stradale. Ostale su puštene iz zatvora juna 1942. ali su maja 1944. odvedene od Nemaca u logor u Aušvicu, gde je stradala Margita Dreksler;

– odeljenje za maloletnike – u kojem su bili zatočeni sledeći jevrejski omladinci iz Bačke: Gavro Altman, Ivan Haker, Vladislav Rotbart, Oto Satler, Egon Stark, Nikola Timar (svi iz Novog Sada) i Simon Epštajn (iz Bačke Palanke). Juna 1942. iz zatvora je pušten Oto Satler, dok su ostali odvedeni 19. juna 1944, u maloletnički zatvor u Asodu, u kojem su se već nalazili od kraja avgusta 1941. sledeći jevrejski omladinci iz Subotice: Ivan Blum, Dorđe Hajzler, i Pal Šafer. Svi su organizovano pobjegli iz tog zatvora noću 28/29. novembra 1944. i nekoliko je stupilo u NOV;

– odeljenje za starije zatočenike u kojem je bilo zatočeno 35 Jevreja iz Bačke (22 iz Novog Sada, 5 iz Bačkog Petrovog sela, 2 iz Subotice, 2 iz Bačke Palanke, 2 iz Sombora, 1 iz Bečeja i 1 iz čantavira). Posle izvesnog vremena iz zatvora su pušteni: dr Leo Fišer, Andor Vinter (svi iz Novog Sada), Martin Adler i Jožef Fajngold (iz Bačkog Petrovog sela), Benjamin Jafa i Arnold Orova (iz Bačke Palanke), Aleksandar Brezdička (iz Bečeja). Brezdička, Adler i Jafa odvedeni su od

258 J. Romano

Nemaca maja 1944. u logor u Aušvicu, gde su stradali. Od bačkih Jevreja u zatvoru je umro 20. februara 1942. Arnold Orova, koji je 19. februara doveden iz istražnog zatvora u Novom Sadu u kojem je bio toliko isprebijan, da je sledećeg dana po dolasku u segedinski zatvor umro.

Uslovi života zatočenika u zatvoru su bili vrlo teški. Oni su bili odeveni u robijaška odela i smešteni u prenatrpanim ćelijama, a ishrana je bila u kvantitativnom i kvalitativnom pogledu vrlo loša. Postupak uprave logora i stražara bio je vrlo grub. Batinanje zatočenika i razne druge kazne bili su česta pojava. Svaki zatočenik je morao da isplete određenu količinu rogoza za izradu stražarskih čizama, a sem toga su radili u vrlo prašnjivim prostorijama za čišćenje kudelje. Sem toga, u zatvoru je primenjivan poseban tretman u odnosu na Jevreje: broj poseta rodbine kao i slanje pisama kućama znatno su ograničeni; jevrejski zatočenici mogli su godišnje da prime samo 3 paketa u težini od po 2 kg, a ostali zatočenici 6 puta godišnje.

Dolaskom nemačkih jedinica i nemačkog upravnog aparata u Mađarsku (13. marta 1944) odnos prema jevrejskim zatočenicima još se više pogoršao: naredbom ministra za pravosuđe od 4. aprila 1944. jevrejski zatočenici su morali staviti na robijaška odela žutu šestokraku zvezdu; naredbom od 11. aprila 1944. zabranjeno je da jevrejski zatočenici primaju pakete od kuće; naredbom od 8. maja 1944. znatno je smanjeno dnevno sledovanje životnih namirnica (mesečno 300 grama šećera, 300 grama ulja, 100 grama govedeg ili konjskog mesa, itd).

Zverstva i zločini mađarskih fašista prema zatočenim Jevrejima i Srbima došli su do punog izražaja u drugoj polovini 1942. godine, tj. njihovim uključivanjem u kažnjeničke radne čete. Oni su vođeni na teške fizičke radove na teritoriji Mađarske i Ukrajine, gde su masovno umirali od gladi, iscrpljenosti, zime, bolesti, a veliki broj je ubijen od mađarskih stražara. Kako je došlo do formiranja tih kažnjeničkih radnih četa biće kasnije govora.

Iz odeljenja za starije zatočenike segedinskog zatvora odvedena je prva grupa u sastav kažnjeničke radne čete 13. oktobra 1942, i ta četa nosila je broj »451«. Od bačkih Jevreja u toj četi su bili: Josip Brajner, Tibor Fajngold, Emil Keiner, Ladislav Klinenberg, Aleksandar Manhajm, Mikša Morgenštajn, Dezider Šosberger, Karlo Štajn i Jovan Štajnic. Zatočenici su prebačeni stočnim vagonima preko Kiškereša, čopa i Lavova do Starog Oskoka, a zatim peške, po najvećoj zimi do reke Don. Svi navedeni Jevreji tamo su stradali, sem Brajnera i šosbergera, koji su uspeli 1944. prebeći na sovjetsku teritoriju. Brajner je stupio u redove Crvene armije i s njenim jedinicama došao je u Jugoslaviju (poginuo je kod čačka krajem 1944).

U drugoj kažnjeničkoj radnoj četi, koja je nosila broj »452« i koja je oformljena 20. novembra 1942. od zatočenih Jevreja u segedinskom zatvoru uključen je bio Filip Štajn (stradao u Ukrajini).

Istog dana formirana je i treća kažnjenička radna četa, koja je nosila broj »453« i upućena je istim pravcem kao i četa broj »451« i »452«.

Od Jevreja uključeni su u tu kažnjeničku radnu četvu: Tibor Berger, Aleksandar Blau, dr Đorđe Farago, Ladislav Fridman, Đorđe Mandl, Adolf Mencer i Ernest šlezinger. Svi su stradali u Ukrajini sem Adolfa Mencera, koji je prebegao na sovjetsku teritoriju i 1944. uključio se u sastav 1. jugoslovenske tenkovske brigade (formirana u SSSR-u) i koji je poginuo kao borac te brigade.

Kada je saveznička avijacija otpočela sa bombardovanjem gradova u Mađarskoj, formirana je maja 1944. nova radna četa za raščišćavanje ruševina. U tu četvu su bili uključeni: Stevan Abraham, Tibor Gotesman, Pavle Lang, Matija Šimerling i Robert Vajman. Oni su se nalazili 19. oktobra 1944. na radu u Baji odakle su organizovano prebegli i gotovo svi su stupili u NOV (u NOV je poginuo Stevan Abraham).

Ostali zatočenici u segedinskom zatvoru, među kojima je bio od Jevreja samo ing. Vilim Špajdl, prebačeni su krajem decembra 1944. u zatvor u Vacu, a zatim u koncentracioni logor Dahau, gde su najvećim delom stradali, među njima i Špajdl.⁵⁵³

Zatvor »Maria nostra« – Smešten je bio u bivšem samostanu u blizini Budimpešte i namenjen je za zatočenje žena – političkih osuđenica. Od bačkih Jevrejki, koje su bile osuđene na robiju zbog revolucionarnog rada i učešća u NOP, u zatvoru su bile: Magda Bošan, dr Jolanda Hajman, Magda Seneš (sve iz Subotice), Klara Bem, šacika Berger, Marta Husar, Gerta Kadelburg, Edita Komloš, Irena Lustig, Estera Mandl, Ljubica Mandl, Zorica Mandl, Zora Rakoši-šer, Agneza Sas, Henrijeta Štajner, Vera Vajs (sve iz Novog Sada), Eva Cuker i Mancika Špajdl (iz Sombora). Oktobra 1942. dovedene su iz ženskog odeljenja segedinskog zatvora Ana Farago i mr ph. Klara Klajn (obe iz Novog Sada).

U zatvoru je umrla Gerta Kadelburg, dok su Klara Bem i Edita Komloš uspele 1944. da pobegnu iz zatvora. Ostale zatočenice odvedene su krajem juna 1944. u budimpeštanski zatvor, a krajem oktobra 1944. u logor u Aušvicu, gde su stradale Ana Farago, Klara Klajn, a Zora Rakoši-šer umrla je neposredno po oslobođenju iz logora od pegavog tifusa.

Maloletnički zatvor u Asodu – Prvi jevrejski omladinci, pripadnici NOP dovedeni su u taj zatvor krajem avgusta 1941. Oni su osuđeni na robiju zbog učešća u paljenju žita u okolini Subotice (Ivan Blum, Đorđe Hajzler i Pavle Šafer – svi iz

Subotice). Juna 1944. prebačeni su jevrejski omladinci iz segedinskog zatvora – odeljenja za maloletnike. To je bila grupa od 6 omladinaca, koji su pre pomenuti (v. Zatvor u Segedinu – odeljenje za maloletnike). Pored tih 9 jevrejskih omla-

⁵⁵³ V. Rotbart, *Ne zaboravi druga svog*, Novi Sad 1977.

260 J. Romano

dinaca osuđenih zbog učešća u NOP, u zatvor je dovedeno iz budimpeštanskog zatvora oko 30 jevrejskih omladinaca iz Mađarske, koji su bili osuđeni zbog sitnog kriminala.

Uslovi života u tom zatvoru bili su mnogo povoljniji nego u drugim mađarskim zatvorima i nije bilo zlostavljanja. Razlog je bio u tome, što su neki iz uprave zatvora sagledali brzu kapitulaciju Mađarske, pa su na taj način želeli izbeći kaznu, koja bi ih zadesila po kapitulaciji Mađarske.

Zatočenici su neko vreme radili na izgradnji puteva, a zatim su prebačeni na rad u zatvorskoj ekonomiji. Politički zatočenici organizovali su bekstvo noću 28/29. novembra 1944. i nakon bekstva najvećim delom su stupili u NOV.⁵⁵⁸

Zatvor u Vacu (Vác) – Bio je smešten u zgradi bivšeg samostana. Prva grupa bačkih Jevreja dovedena je iz zatvora u Margitkerutu početkom 1943. (v. Zatvor u Margitkerutu). Te godine dovedeni su u zatvor u Vacu i sledeći bački Jevreji: Adam Laslo, Benji Antal, Ižak Gane, Mirko Husar, Ljudevit Husar, Nikola Husar, Franjo Levi, Jozef Levinger, Đorđe Miler, Đorđe šlezinger, Ivan Šuc i Ladislav švajger.⁵⁵⁹

Februara 1943. prebačena je jedna grupa iz tog zatvora u zatvor u šatoraljuhelju, a druga grupa oktobra 1943. Ostali su uključeni u kažnjeničke radne čete od kojih su neke upućene na prisilan rad u Ukrajinu, a neke ostale na teritoriji Mađarske. Kažnjenička radna četa koja je formirana oktobra 1942. i u kojoj je bio i izvestan broj jevrejskih zatočenika, upućena je u Ukrajinu, a radne čete broj 406, 408 i 452, koje su formirane maja 1944. ostale su na teritoriji Mađarske i korišćene su, najvećim delom, za raščišćavanje ruševina nastalih bombardovanjem savezničke avijacije. Veći broj zatočenika iz tih četa uspeo je da pobegne krajem 1944. godine. Neki su uspeli da stignu u Budimpeštu, gde su se aktivno uključili u postojeći antifašistički pokret i učestvovali u oružanim borbama protiv »njilasa«.

Zatvor u šatoraljuhelju (Sátorolja – Ujhely) – Smešten u blizini poljske granice i namenjen isključivo za zatočenje političkih osuđenika. U njemu su bili zatočeni pored političkih osuđenika iz Bačke i osuđenici iz nekih drugih zemalja Evrope. Političkih zatočenika iz Bačke bilo je oko 150.

Prva grupa osuđenika iz Bačke dovedena je februara 1943. iz zatvora u Vacu, a druga grupa oktobra te godine iz istog zatvora. Od bačkih Jevreja u zatvoru su bili zatočeni: Benji Antal, Gane Ižak, Husar Imre, Husar Ljudevit, Husar Nikola, levi Franjo, Miler Đorđe, Singer Đorđe, špicer Ervin, šuc Ivan i dr. Iz zatvora je pušten Imre Husar 1944. zbog bolesti i vratio se u Jugoslaviju, gde je stupio u NOV.

⁵⁵³¹ V. Rotbart, n.d. str. 293–295.

⁵⁵⁹ 2. Milisavac, n.d.

Najveći broj jevrejskih zatočenika stradao je prilikom proboja iz logora, koji je izvršen 22. III 1944. o čemu će biti kasnije govora (v. Pokret otpora u zatvoru u Šatoraljuhelju).⁵⁶⁰

Uslovi života zatočenika u tom zatvoru bili su isti kao i u drugim mađarskim zatvorima.

Radne jedinice i kažnjeničke radne čete – Pomenuto je, da je mađarski ministar vojske propisao 19. IX 1941. naredbu kojom se Srbi i Jevreji ne mogu primati u regularne vojne jedinice, već samo u sastav pomoćnih (radnih) jedinica vojske. Dopunom te naredbe od 20. XI 1942. Srbi i Jevreji nisu mogli biti uključeni ni u pomoćne (radne) jedinice mađarske vojske, već se za njih propisuje »radna služba«, odnosno radne jedinice u koje će se pozivati muškarci u starosti od 21. do 48. godine.

Odmah se pristupilo formiranju radnih jedinica i do kraja 1943. pozvano je u »ladnu službu« oko 4.000 Jevreja iz Bačke, dok broj pozvanih iz Međumurja i Prekomurja nije poznat. Svaka radna jedinica imala je po 250 lica (postojale su radne jedinice u kojima su bili isključivo Jevreji iz Mađarske).

Te jedinice upućene su na rad u Mađarsku i radile su oko Budimpešte, Košica, Soproma i Szolnoka. One su učestvovala u izgradnji puteva, aerodroma, raščičavanju ruševina i dr. Pripadnici tih četa bili su izloženi zverskim postupcima stražara i prisiljeni da rade teške fizičke poslove do iscrpljenja uz mizernu hranu koju su dobijali. Oni koji su usled iscrpljenosti, gladi ili bolesti padali u toku rada, podvrgnuti su zverskom batinanju, pa i ubijani. Mnogi su pokušali da pobjegnu iz tih radnih jedinica, ali su brzo uhvaćeni zahvaljujući neprijateljskom držanju stanovništva. U bekstvu su uhvaćeni i ubijeni: Imre Gams, Jožef Husar, Ervin Kadelburg, Geza Kaufer, Antal Krauzer, Leo Lazar, Tibor Mah, Erne Kemenji, Edmund Kornhauzer, Andraš Kereši, Laslo Miler, Atila Perl, Bernat Pik, Laslo Pik, Deneš Polak, Laslo Šehter, Mihalj šiler, Ištvan Šor, Jene Štraus, Vilmoš Šugar, Ferenc Ungar, Đorđi Zopf.^{560'}

Početak maja 1944. iz radne jedinice u Baji uspelo je bekstvo petorici bačkih Jevreja, koji su se prebacili u Jugoslaviju i stupili u NOV.

Pored radnih jedinica, mađarski fašisti su formirali i posebne »kažnjeničke radne čete« u koje su uključena lica, koja su mađarski sudovi osudili na robiju zbog učešća u NOP. Te su čete upućivane na rad u Ukrajinu. Prva kažnjenička četa upućena je septembra 1942. (nosila je naziv 105/VII), a zatim su upućene čete broj 451, 452 i 453. Zatočenici su utovareni u stočne vagona i upućeni preko Čopa, Lavova do Starog Oskola, a dalje pešice kroz snežnu mećavu prema reci

⁵⁶⁰ 2. Milisavac, n.d.

⁵⁴⁰⁵ D. Jelić, n.d. str. 176.

262 J. Romano

Don. Mnogi su od iscrpljenosti i gladi padali, pa su ih sprovodnici ubijali. Ubijali su i one koji su imali topliju odeću i obuću.

Uslovi života zatočenika u kažnjeničkim radnim četama bili su neopisivo teški. Izloženi stalnom gladovanju, hladnoći od -40°C , zverskim maltretiranjima od strane stražara, kao i vrlo teškim i iscrpljujućim fizičkim radovima: kopanje rovova u smrznutoj zemlji, seča šume, postavljanje zaprečavajućih bodljikavih žica, raščišćavanje minskih polja, itd. Sem toga, zbog pojave pegavog i trbušnog tifusa, kao i dizenterije, došlo je do masovnog umiranja zatočenika. Mnogi nisu bili u stanju sve to da izdrže, pa su izvršili samoubistvo.

Bilo je pokušaja bekstva zatočenika preko zaleđenog Dona na sovjetsku teritoriju, zbog čega su primenjivana grupna streljanja ostalih zatočenika. Neke zatočenike koji su prebegli na sovjetsku teritoriju Rusi su internirali u logore, do dobijanja podataka o njima, ali su u međuvremenu umrli u logoru: Mikša Geviric, Mirko Han, dr Andrija Fišer, Ladislav Kon, Hugo Štajner, Mirko Katić, Tibor Šenbrun i dr.

Oni kojima je uspelo bekstvo na sovjetsku teritoriju, stupili su u sastav Crvene armije ili 1. jugoslovenske tenkovske brigade, koja je formirana 1944. u SSSR-u. U redove CA uključeni su sledeći bački Jevreji: Bela Ebenšpanger, dr Pavle Kovač, Julije Drasinover, Egon Štark, Nikola Engler, Ignac Horovic, Laslo Deri, Josip Brajner i dr. U sastav 1. jugoslovenske tenkovske brigade uključili su se: Adolf Mencer, Zoltan Brajer, Đorđe Kesler, Laslo Lošić, Arpad Horovic, Mikša Geviric, Nikola Šenbrun, Ištvan Vajs, dr Laslo Dajč, dr Laslo Zentai, Deže Kenigsberg i dr.

MEĐUMURJE I PREKOMURJE

Do drugog svetskog rata jevrejske zajednice su postojale u Čakovcu i Lendavi na teritoriji Međumurja, kao i u Murskoj Soboti na teritoriji Prekomurja. Te teritorije su bile po kapitulaciji Jugoslavije anektirane Mađarskoj.

Čakovec – Do rata u revolucionarni radnički pokret bili su uključeni dr Andrija Remenji, ing. Franjo Hidvegi, Deneš H. Vajs (student) i Josip Kostolic (bravar).

U Čakovcu se javio narodnooslobodilački pokret ubrzo po kapitulaciji Jugoslavije u koji su bili uključeni i napred navedeni Jevreji, učesnici u predratnom radničkom pokretu. Međutim, po direktivi KPJ otišao je u Split dr Andrija Remenji, koji je bio do rata član MK KPJ. O njegovom delovanju u Splitu u vezi sa radom na organizovanju ustanka u Splitu, biće kasnije govora (v. Dalmacija).

Hidveđi, Vajs i Kostolic delovali su među čakovačkim Jevrejima u cilju njihovog uključivanja u NOR. Zahvaljujući njihovom delovanju, u NOP je stupila u 1941. godini veća grupa čakovačkih Jevreja.

U drugoj polovini 1941. došlo je do provale u Pokretu. Pre provale prebacio se na teritoriju Hrvatske Deneš Vajs, gde je stupio u NOV (nosilac Partizanske spomenice 1941). Mađarski fašisti su uspjeli da otkriju rad sledećih Jevreja učesnika u NOP i osudili ih na robiju: dr Pavle Kovač, Josip Štern, Ladislav Štern, Juraj Ebenšpanger, Ladislav Borić, Anton Rozenberg, Petar Vajda, Juraj Vajda, ing. Franjo Hidvegi i Stjepan Fišer. Hapšenje su izbegli Josip Kostolic, Mirko Vajs, Nikola Vajs i Pavle B. špicer, koji su kasnije stupili u NOV. Mirko Vajs i Nikola Vajs su kasnije stupili u NOV i poginuli 1944. a Josip Kostolic aprila 1945.⁵⁶¹

Navedenim licima koja su uhapsile mađarske vlasti sudio je preki mađarski sud u Čakovcu i svi su osuđeni na višegodišnju robiju. Po presudi neki su uključeni u sastav kažnjeničkih radnih četa u Mađarskoj, a ostali odvedeni na prisilan rad u Ukrajinu. U sastavu kažnjeničkih četa stradala su trojica, dok su četvorica uspela da pobjegnu i stupe u NOV.

Iz Čakovca je stupilo u NOR na početku ustanka 19 Jevreja od kojih su 6 stradala. U NOV je stupilo 5 (3 poginula), a u NOP 14 (3 stradalo). Od preživelih dr Andrija Remenji i Deneš Vajs su nosioci Partizanske spomenice 1941.

Lendava – Iz toga mesta stupili su 1941. godine sledeći Jevreji u narodnooslobodilački pokret: Ernest Balkany (knjižar), Dezider Majer (pivar), Beno Tajhman, Zoltan štraser (advokat), i Stjepan Blan. Kada je došlo do provale u Pokretu, Blam je uspeo da se prebaci na teritoriju Hrvatske, gde je stupio u NOV (poginuo 1942). Ostali su osuđeni od mađarskog prekog suda na višegodišnju robiju i odvedeni na prisilan rad u Mađarsku.⁵⁶²

Iz Lendave je stupilo 1941. godine u NOR 5 Jevreja, i to: 1 u NOV (poginuo) i 4 u NOP.

Murska Sobota •– Pre drugog svetskog rata u redove revolucionarnog radničkog pokreta bili su uključeni: Eugen Kardoš (član OK KPJ za Prekomurje), Aladar Kardoš i Ivo Kardoš. Oni su se od početka ustanka uključili u narodnooslobodilački pokret, a pored njih i sledeći Jevreji: Koloman Hajmer, Ferit Hiršl, Koloman Hiršl, braća First, Ignac Boroš i Zoltan Boroš.

Oktoobra 1941. došlo je do provale u Pokretu. Pre hapšenja prebegli su na teritoriju Hrvatske Ignac Boroš i Zoltan Boroš, ali su ubrzo uhvaćeni od ustaša i ubijeni u logoru. Mađarski preki sud osudio je 31. X 1941. Eugena Kardoša na smrt, a Aladara Kardoša na višegodišnju robiju. On je odveden na prisilan rad u Mađarsku, a zatim u Borski rudnik. U drugoj polovini 1944. prebačen je u logor u Fiosenburgu, gde je umro februara 1945.⁵⁶³ U NOP je stupilo 10 lica od kojih su 4 stradala.

⁵⁶¹ Pirmena izjava dr Andrije Remenjia od 14. IX 1971. – u arhivi J. R. kao i usmena izjava ing. Franje Hidveđi iz Beograda.

⁵⁶² *Umirali so v boju za svobodo*, Murska Sobota 1968.

⁵⁶³ F. Godina, *Prekmurje 1941–1945*, Murska Sobota 1967. str. 85.

⁵⁴³ I t i c.

Sa teritorije Međumurja i Prekomurja stupilo je u NOR 1941. godine:

Mesto		NOV	NOP	Svega u NOR
Čakovec	stupilo	5	14	19
	poginulo	3	3	6
Lendava	stupilo	1	4	5
	poginulo	1		
Murska Sobota	stupilo		10	10
	poginulo		4	4
Ukupno	stupilo	6	28	34
	poginulo	4	7	11

SLOVENIJA

Do drugog svetskog rata živeo je manji broj Jevreja samo u Ljubljani, ali nije bila oformljena jevrejska zajednica. Pomenuto je, da su po anektiranju Slovenije, Italijani odveli Jevreje u Italiju, gde su bili konfinirani.

U Ljubljani je bio do rata sa službom Isak Sion, rodom iz Štipa, koji se vratio u rodno mesto po kapitulaciji Jugoslavije. Bio je član Partije i o njegovom revolucionarnom radu biće govora kasnije (v. Makedonija).

MAKEDONIJA

Broj Jevreja koji je bio uključen u NOR 1941. godine bio je mali s obzirom na broj koji je do rata živeo u Makedoniji. Bez sumnje, to je bilo uslovljeno i malim brojem Jevreja uključenih u revolucionarni radnički i napredni omladinski pokret do rata. O uzrocima koji su uslovljili takvo stanje bilo je već govora.

Kada se razmatraju uzroci zbog kojih nije došlo do brojnijeg uključivanja makedonskih Jevreja u NOR, treba imati u vidu i činjenicu, da je u rukovodstvu Komunističke partije Makedonije postojalo nezdravo stanje, koje je došlo do punog izražaja u 1941. godini, što je uslovlilo i kasnije razbuktavanje opštenarodnog ustanka.

Među uključenim omladincima u NOP u Skoplju na početku ustanka nalazimo i izvestan broj jevrejskih omladinaca, skojevaca. U Skoplju su postojale dve grupe sastavljene isključivo od jevrejskih omladinaca. Po direktivi Partije, članovi tih grupa delovali su među ostalim jevrejskim omladincima u cilju njihove političke mobilizacije i uključivanja u NOR. Pripadnici tih grupa bili su zaduženi za prikupljanje pomoći za narodnooslobodilački pokret, odnosno za partizanske odrede. Krajem 1941. godine odlučeno je, da 17 jevrejskih omladinaca iz Skoplja, pripadnika SKOJ-a, ode u partizane. Međutim, kurir koji je trebalo da ih prebaci do par-

tizanskog odreda nije stigao, pa su ti omladinci ostali u Skoplju, gde su uhapšeni i odvedeni u logor u Treblinku.

Među skopskim Jevrejima bilo je dosta simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta, koji su materijalno pomagali Pokret, skrivali ilegalce u svojim stanovima, učestvovali u organizovanju ilegalne zdravstvene službe za lečenje partizana i članova njihovih porodica. U prikupljanju pomoći za Pokret i partizanske odrede Lili su posebno angažovani: Adolf Pisker, Đorđe Blajer, Sara Servila, Aron Bahar (kasnije u NOV), Izidor Altarac, (poznat pod nadimkom »Crveni šnajder«), Moša (Milan) Albahari (poginuo u NOV) i dr. Pisker je bio posebno zadužen, da preko bugarskih vojnika nabavlja oružje i municiju za partizanske odrede, kao i drugu vojnu opremu. U stanovima Đorđa Blajera, Sare Servila, Moše (Milana) Bahara, Izidora Altarca i dr. skrivali su se ilegalci.

Značajnu ulogu odigrale su na početku ustanka omladinke Jevrejke, od kojih su neke bile članovi SKOJ-a od pre rata, a neke su to postale na početku rata. One su okupljale ostale omladinke Jevrejke, koje su u ilegalnim radionicama šile odeću za partizane, prikupljale pomoć za vojsku, obavljale kurirsku dužnost, raznosile ilegalni materijal i dr. Sve su one odvedene marta 1943. u Logor u Treblinku. Među njima je bilo i 12 skojevki.⁵⁶⁴

Za organizovanje ilegalne zdravstvene službe, Partija je zadužila, pored ostalih, i Đorđa Blajera, kao i dr Jakova Sarafića, koji su obavljali tu dužnost skupa sa nekoliko skopskih lekara. Bugarski fašisti su otkrili rad Đorđa Blajera i dr Jakova Sarafića i osudili ih na robiju. Blajer je odveden u zatvor Idrizovo kod Skoplja, a dr Sarafić je konfiniran u Bugarsku. Obojica su oktobra 1944. godine, po kapitulaciji fašističke Bugarske, stupili u NOV. Blajer je odigrao značajnu ulogu u organizovanju proboja političkih zatvorenika iz zatvora u Idrizovu, o čemu će biti kasnije govora.

Neposredno po aneksiji Makedonije od bugarskih fašista, u Skoplju je došlo do formiranja udarnih grupa, prvenstveno sastavljenih od skojevaca. U sastavu tih grupa bilo je i nekoliko jevrejskih omladinaca od kojih su najaktivniji bili Branko Frichand i Moša (Milan) Bahar. Branko Frichand—»Evrejče« učestvovao je u atentatu na bugarskog agenta Mačkova. Uhvaćen, i od bugarskog fašističkog suda osuđen kao maloletnik na 15 godina robije. Po kapitulaciji fašističke bugarske oslobođen iz zatvora i stupio u NOV (nosilac Partizanske spomenice 1941).

Moša (Milan) Bahar učestvovao je u podmetanju eksploziva u električnoj centrali u Skoplju. Uspeo je pobeći i stupio u NOV.⁵⁶⁵

Jedan od organizatora ustanka u štipu bio je i Isak Sion, predratni član KPJ, koji je do rata živeo u Ljubljani. Po kapitulaciji Jugoslavije vratio se u rodno

⁵⁶⁴ Spomenka, Šikić, *Skopje vo NOV 1942.* – referat održan aprila 1975. na Simpozijumu u Skoplju *Ženite na Makedonija vo NOV, Skopje 1976.*

⁵⁶⁵ A. Matkovski, *Tragedijata na Evreite od Makedonija*, Skopje 1962, str. 22.

266 J. Romano

mesto Štip, gde je delovao kao pozadinski politički radnik. Godine 1941. izabran je za člana MK KPJ Štip, a od 1943. nalazio se u NOV na raznim komandnim i političkim dužnostima (nosilac Partizanske spomenice 1941). U NOV od početka ustanka bio je i Hajim J. Levi (nosilac Partizanske spomenice 1941).⁵⁶⁶

Grupa omladinki Jevrejki iz Štipa stupila je u NOP 1941. godine. One su prikupljale pomoć za partizane i učestvovala u izradi odeće za njih. Među njima, najaktivnije su bile Adela Levi, Pava Levi i Matilda Sion (sve su odvedene marta 1943. u logor u Treblinku, gde su stradale).

U Prilepu je živeo do rata vrlo mali broj Jevreja. Iz tog mesta stupila je 1941. godine u NOP Fana Cion koja je marta 1943. odvedena u logor u Treblinku, gde je stradala.

U odnosu na ostala mesta u Makedoniji, iz Bitolja je stupilo procentualno najviše Jevreja u NOR 1941. godine, zahvaljujući delovanju izvesnog broja Jevreja predratnih članova KPJ koji su živeli u Bitolju, kao i delovanju nekih pripadnika revolucionarnog radničkog pokreta, koji su živeli do rata van Bitolja, a po okupaciji se vratili u svoje rodno mesto.

Od Jevreja, članova KPJ, koji su do rata živeli u Bitolju, u organizovanju ustanka učestvovali su: Beno Ruso, Viktor Mešulam, Isak Sarfati i Žanila Kolomonos-Cveta.

Ruso i Mešulam delovali su po direktivi Partije do odlaska u NOV među jevrejskom omladinom u cilju njihovog uključivanja u NOR (oboju su nosioci Partizanske spomenice 1941). Isak Sarfati delovao je na teritoriji bitoljskog sreza od početka ustanka kao politički pozadinski radnik. Njegov rad su otkrili bugarski fašisti, ali je pre hapšenja uspeo da prebегne u Grčku. Bugarski fašisti osudili su ga u odsutnosti na smrt. Po dolasku u Grčku uključio se u redove grčkih partizana. Godine 1943. u borbi sa grčkim fašistima bio je zarobljen i predat Nemcima, koji su ga streljali.⁵⁶⁷

Žanila Kolomonos-Cveta delovala je do marta 1943. kao pozadinski politički radnik, kada je stupila u NOV i bila na raznim političkim dužnostima (nosilac Partizanske spomenice 1941).

Značajnu ulogu u vezi s organizovanjem ustanka odigrali su sledeći Jevreji-povratnici, predratni članovi KPJ: Avram-Bata Anaf, Estreja Ovadija-Mara, Mordo Nahmijsa-Lazo i Avram Sadikario.

Avram-Bata Anaf, studirao je u Beogradu, gde je primljen za člana KPJ. Po kapitulaciji Jugoslavije vratio se u Bitolj i učestvovao je u organizovanju ustanka.

⁵⁴⁴ M. Apostolski, *Povezivanje s partijskim rukovodstvom i jedna akcija u cilju odbrane zemlje, Četrdeset godina III*, Beograd 1960, str. 411.

⁵⁴⁷ *Zbornik na pacnaitite borci vo narodnoosloboditelna borba od Bitolska okolia*, Bitola 1958, str. 111.

Aktivno je delovao kao pozadinski politički radnik u bitoljskom srezu. Njegov rad su otkrili bugarski fašisti i osudili ga na 9 i po godina robije. Po kapitulaciji fašističke Bugarske oktobra 1944. g. stupio u NOV. Bio je oficir OZN-e. Ubijen maja 1945. u svojoj kancelariji od balista na Kosovu.

Estera-Mara Ovadija, radnica iz Beograda, gde se po dolasku iz Bitolja uključila u sindikalni pokret i ubrzo primljena u SKOJ. Po kapitulaciji Jugoslavije vratila se u Bitolj, gde je delovala od prvih dana ustanka kao pozadinski politički radnik. Posebno je bila zadužena od Partije za rad sa jevrejskom omladinom u cilju njihovog uključivanja u NOR. Marta 1943. stupila je u NOV i bila na raznim političkim dužnostima u makedonskim partizanskim jedinicama. Poginula je 1944. na Kajrnakčalanu, u borbi sa bugarskim fašistima. U vreme pogibije bila je komesar bataljona u 7. makedonskoj brigadi. Zbog izrazito hrabrog držanja u borbama proglašena je za Narodnog heroja Jugoslavije.⁵⁶⁸

Mordo-Lazo Nahmijas, radnik iz Beograda, gde se aktivno uključio u sindikalni pokret neposredno po dolasku iz Bitolja. U Beogradu je primljen za člana KPJ. Po kapitulaciji Jugoslavije vratio se u Bitolj, gde je učestvovao u organizovanju ustanka. U njegovom stanu nalazila se ilegalna partijska štamparija, kao i sklonište za ilegalce. U NOV je stupio 1942. godine. Bio je komandant bataljona u 1. makedonskoj brigadi. Poginuo je 25. VIII 1944. na Kajmakčalanu u borbi sa bugarskim fašistima.⁵⁶⁹

Avram Sadikario, student u Beogradu, gde se uključio u revolucionarni radnički pokret i 1938. primljen za člana SKOJ-a, a 1941. za člana KPJ. Po kapitulaciji Jugoslavije vratio se u Bitolj, gde je učestvovao u organizovanju ustanka. Po direktivi Partije odlazi 1943. u Sofiju u cilju povezivanja sa bugarskom Komunističkom partijom. Kasnije je bio na raznim političkim dužnostima (nosilac Partizanske spomenice 1941).

Zahvaljujući delovanju napred pomenutih drugova, u Bitolju je na početku ustanka došlo do formiranja skojevskog aktiva, sastavljenog isključivo od jevrejskih omladinaca. U članstvu tog aktiva su bili: Albert Ruso (rukovodilac aktiva), Mordehaj Todolanu, Murdo Kalderon, Jakov Todolanu, Albert Kasorla, Samuel Sadikario, Solomon Sadikario, Juste Kasorla, Joško Geran, Viktor Pardo, Moriš Šami, Eli Faradži, David Romano, Isak Faradži i dr.⁵⁷⁰

Bugarski fašisti su uspeali da otkriju rad nekih od aktivista i preki vojni sud osudio je Davida Romana i Isaka Faradžia na smrt, a Viktora Parda i Eli Faradžia na robiju.⁵⁷¹ Oktobra 1944. po izlasku iz zatvora Pardo i Faradži su stupili u NOV. Iz grupe napred navedenih aktivista u NOV su još stupili: Moriš Šami (nosilac Partizanske spomenice 1941), Albert Ruso, Albert Kasorla, Mordehaj Todolanu, Samuel Sadikario (poginuo 1945), Solomon Sadikario (poginuo 1944).

Zbornik na padnite borci vo narodnoosloboditelna borba od Bitolska okolia, n.d. str. 94.

Ibidem, str. 94.

⁵⁶⁸ *Cvetovi vo plamen, Skopje 1967, str. 77, 87, 88.*

⁵⁷¹ *D. Konstantinov, Revolucija vo Bitolsko, Bitola 1965, str. 72.*

Pored te grupe skojevskih aktivista, u Bitolju je postojao još jedan aktiv jevrejskih omladinaca u koji su bili uključeni: Aron Aruesti, Adela Faradži, Leon Faradži, Sarina Peso, Hason Peso, Nisim Alba, Moric Romano i dr. Neke od njih bugarski fašisti su otkrili i osudili na robiju (Moric Romano), dok je Leon Faradži uspeo pre hapšenja prebeći u Grčku, gde je stupio u redove grčkih partizana, ali je 1943. zarobljen i ubijen.⁵⁷² Iz te grupe u NOV su stupili: Aron Aruesti "(poginuo 1942), Adela Faradži, Sarina Peso, Hason Peso i Nisim Alba, a u NOP od oktobra 1944. Moric Romano (po izlasku iz zatvora).

Posebno treba istaći grupu od oko 40 omladinki Jevrejki, od kojih su neke bile članovi SKOJ-a pre početka ustanka, a ostale su primijene u SKOJ na početku ustanka, nakon njihovog aktivnog uključivanja u NOP. One su prikupljale pomoć za partizane, organizovale radionice za izradu odeće, obavljale kurirsku dužnost, prenosile ilegalan materijal, itd. Na žalost, sve su one, sem Lune Išah i Estreje Levi, koje su se uključile u NOV, kao i 3 drugarice, koje su prebegle u Albaniju, odvedena marta 1943. u logor u Treblinki, gde su stradale.⁵⁷³

U prvim danima ustanka u Bitolju je formirana radionica za izradu oružja i municije u kojoj je radio Mordo Nahmijas do odlaska u partizane.

Među starijim bitoljskim Jevrejima bio je veći broj simpatizera narodnooslobodilačke borbe, koji su materijalno pomagali Pokret i u svojim stanovima skrivali istaknute makedonske revolucionare (Štiva Naumova, Vanču Prkeva, Veru Acevu, Veru Ciriviri i dr.). Zbog pomaganja NOP bugarski fašisti su osudili bitoljske Jevreje početkom 1942. na kolektivnu kaznu u iznosu od 4,500.000 leva.⁵⁷⁴ Sem toga, veći broj Jevreja je bio osuđen na zatvor. Samo u zatvoru u Idrizovu, kod Skoplja, bilo je zatočeno 19 Jevreja, na koje su bugarski fašisti zaboravili prilikom odvođenja makedonskih Jevreja u logor u Treblinki, i oni su ostali u životu.⁵⁷⁵

U sledećem pregledu prikazan je broj uključenih makedonskih Jevreja u NOR 1941. godine, po mestima:

Mesto	⁹	NOV	NOP
Bitolj	stupilo	11	55
	poginulo	5	51
Prilep	stupilo		1
	poginulo		1
Skoplje	stupilo	4	15
	poginulo	1	14
Štip	stupilo	2	3
	poginulo		3
Svega	stupilo	17	74
	poginulo	7	69

⁵⁷² Krio pod ⁵«, str. 141.

⁵⁷⁴ *Zenite na Makedonija vo NOV*, n.d.

⁵⁷⁴ D. Konstantinov, n.d.

⁵⁷⁵ Gclena, Koculovska, *Skopje, Otpor u žicama I*, Beograd 1969, str. 362.

Od makedonskih Jevreja, koji su stupili u NOR 1941. godine, 10 su nosioci Partizanske spomenice 1941. Na odgovornim partijskim dužnostima bili su u toku rata: Roza Ruso Menteš-Kamhi (član MK SKOJ-a i MK KPM Bitolj), Žanila Kolomonos (član OK KPM za okrug Bitolj), Isak Sion (član MK KPM i član CK KP Makedonije).

DALMACIJA

Do drugog svetskog rata u Dalmaciji je živeo mali broj Jevreja, i to u: Splitu, Dubrovniku i Šibeniku. Po kapitulaciji Jugoslavije ta teritorija je bila podeljena u »Zonu I« i »Zonu II«. U obe zone prebeglo je nekoliko hiljada Jevreja, najvećim delom iz Bosne, Hrvatske i Slavonije, spasavajući se od pogroma koji su primenile ustaše u novostvorenoj državi NDH. Uslovi za uključivanje Jevreja u NOR nisu bili isti u »Zoni I« i u »Zoni II«, pa ćemo njihovo uključivanje prikazati odvojeno.

a) *Uključivanje Jevreja u NOR u »Zoni I«*

Do drugog svetskog rata oko 300 Jevreja živelo je u Splitu, a neznatan broj u Šibeniku. Po kapitulaciji Jugoslavije, kao što je već rečeno, u Split je prebeglo oko 3.000 Jevreja iz Bosne, Hrvatske i Slavonije.

Split – Zahvaljujući jakoj partijskoj organizaciji u Splitu, u narodnooslobodilački pokret na početku ustanka bio je uključen veći broj splitskih Jevreja, kao i Jevreja izbeglica. Moramo napomenuti, da je veći deo jevrejske omladine bio uključen i do rata u napredni omladinski pokret, pod uticajem nekih članova KPJ i SKOJ-a, koji su delovali među članovima jevrejske omladinske organizacije *Hašomer ha-cair*. Stoga je i razumljivo, što su se ti jevrejski omladinci ubrzo uključili skupa s ostalom splitskom omladinom u sastav udarnih grupa, koje su vršile razne sabotaze i diverzije. Njima se pridružio i izvestan broj jevrejskih omladinaca prebeglih sa drugih teritorija.

Jedan od organizatora udarnih grupa bio je dr Andrija Remenji, predratni član KPJ iz Čakovca, koji je upućen od Partije na početku ustanka u Split. On je učestvovao 20. X 1941. u napadu na grupu italijanskih karabinjera bacivši među njih bombu. Uspeo je da pobegne, ali je ubrzo uhvaćen. Međutim, italijanski sud nije mogao dokazati da je Remenji bacio bombu, ali ga je ipak uputio u koncentracioni logor u Italiju. U pripremama za taj napad učestvovala je i mr ph. Lea Remenji-Pinto.⁵⁷⁶

Prilikom jedne provale uspeli su italijanski fašisti da pohvataju veći broj pripadnika udarnih grupa, među kojima i sledeće jevrejske omladince: Salamona M.

⁵⁷⁴ M. Bilobrk, *Iz rada partijske organizacije Splita 1941, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, IV*, Beograd 1964, st. 158.

Elazara, Binu Eškenazi, Izidora J. Fincia, Klaru Jung-Borović, Brunu Paškeša, Jozefa Levija i dr. Svi su osuđeni na robiju i odvedeni u logor u Italiju. Za Jozefa Levija, člana udarne grupe, Drago Gizdić, navodi: »Jozef Levi bio je jedan od najaktivnijih i neustrašivih boraca.«⁵⁷⁷ Po kapitulaciji Italije svi su iz logora stupili u NOV. Od njih su u NOV poginuli Jozef Levi i Izidor J. Finci.

U organizaciju NOP bio je uključen na početku ustanka znatan broj splitskih Jevreja, kao i Jevreja izbeglica. U stanu Cadika D. Danona (nosilac Partizanske spomenice 1941) umnožavan je ilegalni list *Naš izvještaj* i skrivani su ranjeni i bolesni partizani. U zgradi jevrejskog hrama skrivao je Leon Altarac ilegalni materijal i oružje.

Od splitskih Jevreja u organizovanju ustanka učestvovali su: Vili Švarc-Šimunov. član MK KPH Split (poginuo 25. V 1944. prilikom neprijateljskog desanta na Drvar). Aron M. Danon (nosilac Partizanske spomenice 1941), Izidor A. Finci i dr. U 1942. godini italijanski fašisti su uspjeli da otkriju rad nekih pripadnika NOP. Među uhapšenima bili su i sledeći Jevreji: Zora Altaras, Cadik D. Danon, Izidor A. Finci, Jozef A. Kabiljo, Elza Kraus, Estera Vukušić i dr. Svi su osuđeni na višegodišnju robiju i odvedeni u zatvor u Italiju, sem Cadika D. Danona, koji je još neko vreme ostao u splitskom zatvoru, a zatim odveden u logor u Abero Belo (Italija). Po kapitulaciji Italije svi su stupili u NOV sem Izidora A. Fincia, koji je prema jednoj verziji umoren glađu u italijanskom zatvoru, a prema drugoj, predat Nemcima, koji su ga odveli u logor u Aušvicu, gde je ubijen.

Vrlo značajna uloga pripadnika NOP je bila u prikupljanju pomoći za NOV. U tu svrhu formiran je Odbor narodne pomoći, čiji sekretar je bio Rikard Šulc. Italijanski fašisti su otkrili njegov rad i predali ga ustašama, koje su ga, skupa sa ženom i dvoje dece odveli u logor, gde su ubijeni.⁵⁷³

Grupa naprednih splitskih intelektualaca formirala je na početku ustanka »Akcioni odbor intelektualaca za pomoć narodnooslobodilačkoj borbi«. U tu organizaciju bio je uključen znatan broj splitskih Jevreja, kao i Jevreja izbeglica. Organizacija je imala više pododborova, koji su delovali po raznim sektorima. U Pododboru kulturnih radnika delovao je od Jevreja Andrija Preger, a u pododboru zdravstvenih radnika dr Silvio Altaras, dr Suzana Remenji-Švarc i student farmacije Gideon Herman. U taj Pododbor bio je delegiran od Komunističke partije dr Silvio Altaras (poginuo maja 1945. u NOV).⁵⁷⁹

Li Split je prebegao po kapitulaciji Jugoslavije izvestan broj Jevreja, predratnih članova KPJ, dok je neke uputila Partija po specijalnom zadatku. Od predratnih članova KPJ u Split su prebegli: dr Lavoslav Kraus (iz Osijeka), mr ph. Lea Remenji-Pinto (iz Zagreba), dr Milan Zon, Paula Zon (iz Sarajeva), ing. Mile Ljubičić (iz Zagreba), Avram J. Altarac (iz Travnika), Eli Finci (iz Sarajeva), dr Bukica Levi (iz Beograda

⁵⁷⁷ D. Gizdić, *Dalmacija 1941*, Zagreb 1959.

⁵⁷³ D. Gizdić, *Dalmacija 1941*, Zagreb 1959.

⁵⁷⁹ B. Kvesić, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Zagreb 1969, str. 472.

– organizator kurseva prve pomoći) i dr. Oni su se uključili u NOP po raznim sektorima do odlaska u NOV.⁵⁸⁰

Komunistička partija uputila je u Split sledeće Jevreje, zaduživši ih određenim zadacima: Pavla Papa, dr Lea Gerškovića, Josip-Pepa Polaka, Eli Fincia i dr Andriju Remenjia. O radu ovog poslednjeg u Splitu bilo je već govora.

Pavle Pap, član CK KPJ, upućen je početkom avgusta 1941. skupa sa Mirkom Kovačevićem (instruktor pri CK KPH) u Split, u cilju pomaganja Pokrajinskom komitetu KPH za srednju Dalmaciju u formiranju partizanskih odreda. U roku od nekoliko dana formirano je 7 partizanskih odreda, a za komandanta te grupe odreda imenovan je Kovačević, dok je Pap postavljen za komesara. Sa jednim odredom krenuo je Pap prema planini Dinari. U cilju izviđanja terena krenuo je Pap pre odreda, ali je 15. VIII 1941. izdajom uhvaćen od italijanskih karabinjera u selu *Maccane* i odveden u Skradin, gde je streljan. Godine 1953. proglašen je za Narodnog heroja Jugoslavije.

Početak juna 1941. upućen je iz Zagreba dr Leo Geršković, koji je rukovodio ilegalnim skojevskim političkim kursovima i uređivao ilegalni list *Naš život*. Imenovan je za sekretara MK KPH Split i za člana Agitpropa PK KPH za srednju Dalmaciju (nosilac Partizanske spomenice 1941).

Josip-Pepo Polak upućen je na početku ustanka iz Zagreba u Okružni komitet KPH za okrug Šibenik, u cilju učestvovanja u formiranju partizanskog odreda. U novooformiranom Šibeničkom odreda imenovan je za komandira, a kada je došlo do rasformiranja odreda, postavljen je za komesara u Svilanjskom odreda. Poginuo je marta 1942. kod Potravlja, u borbi sa ustašama i italijanskim fašistima.

Eli Finci, književnik i publicista iz Sarajeva, po dolasku u Split radio je u Agitpropu PK KPH za srednju Dalmaciju i predavao na ilegalnim političkim kursovima (nosilac Partizanske spomenice 1941).

Od Jevreja stalno nastanjenih u Splitu, u NOR je stupilo u 1941. godini 14, i to: 4 u NOV (2 poginulo) i 10 u NOP (2 stradalo). Od jevrejskih izbeglica stupilo je 7 u NOV (3 poginulo).

Zahvaljujući radu splitske partijske organizacije 1942. godine je uključen veći broj Jevreja u NOR, a do njihovog masovnog uključivanja došlo je septembra 1943. o čemu će biti kasnije govora.

Šibenik – Od početka ustanka aktivno su se uključili u NOP Miro Berger i Regina Berger, oboje članovi SKOJ-a. Regina je bila i član Rejonskog komiteta SKOJ-a. Oni su s ostalim skojevcima učestvovali u vršenju sabotaža i diverzija sve do aprila 1942. godine, kada su uhapšeni i od italijanskog fašističkog suda Regina osu-

⁵⁸⁰ B. Kvesić. n.d. str. 472.

dena na robiju. U presudi se navodi, da je Regina Berger »vrlo aktivna i fanatična propagandistkinja«. Po izlasku iz zatvora, nakon kapitulacije Italije, oboje su stupili u NOV.⁵⁸¹

b) *Uključivanje Jevreja u NOR u -Zoni II«*

Do drugog svetskog rata samo je u Dubrovniku bilo Jevreja i to mali broj (87). U revolucionarni radnički pokret bio je uključen Viktor Hajon, krojački radnik, koji je 1941. izabran za člana MK KPH Dubrovnik.⁵⁸²

Po kapitulaciji Jugoslavije u »Zonu II« prebegao je veći broj Jevreja iz Hrvatske, Slavonije i Bosne. Međutim 1941. godine niko od tih izbeglica nije se uključio u NOR.

Pregled stalno nastanjenih Jevreja u pojedinim mestima Dalmacije, koji su se uključili u NOR 1941. godine:

Mesto	•	NOV	NOP
Dubrovnik	stupilo poginulo		1
Split	stupilo poginulo	4 2	10 2
Šibenik	stupilo poginulo		2
Svega	stupilo poginulo	4 2	13 2

HRVATSKO PRIMORJE

Gotovo ni u jednom mestu na Hrvatskom primorju, sem u Sušaku, nije bilo do drugog svetskog rata Jevreja. Po kapitulaciji Jugoslavije na tu teritoriju prebegao je veći broj Jevreja iz Hrvatske, Slavonije i Bosne. Međutim, do uključivanja tih jevrejskih izbeglica u NOR 1941. godine nije došlo, verovatno zato, što je na toj teritoriji došlo nešto kasnije do rasplamsavanja ustanka. Od stalno nastanjenih Jevreja u Sušaku u NOP je stupio u 1941. godini dr Ernest Kremzir, koji je izabran za predsednika ilegalnog NO odbora.

Značajno je, da je na toj teritoriji delovalo u 1941. godini nekoliko predratnih revolucionara, koje je uputila Partija u cilju organizovanja ustanka. Među upućenim bili su: Moša Albahari, Milan Hofman, Božo Dojč i Vera Dojč.

⁵⁸¹ D. Gizdić, *Dalmacija 1941*, Zagreb 1959. str. 170.

⁵⁸² D. Gizdić, *Dalmacija 1941*, Zagreb 1959. str. 455.
ZCF tom V, knj. 4, dok. broj 106.

Moša Albahari, istaknuti predratni revolucionar na Zagrebačkom sveučilištu i član PK SKOJ-a za Hrvatsku. Avgusta 1941. upućen je od CK KPH na Hrvatsko primorje radi organizovanja ustanka. Na planini Tuhobič formirao je prvi partizanski logor, a zatim partizanski odred »Božo Vidas-Vuk« u kojem je postavljen za komandanta. Novembra 1941. u borbi s italijanskim fašistima bio je ranjen i ilegalno upućen u Sušak radi lečenja. Po izlečenju deluje na toj teritoriji (Istra) kao pozadinski politički radnik angažujući se oko aktiviranja partijskih organizacija i formiranja 2. partizanskog odreda V operativne zone. Jula 1942, upao je u neprijateljsku zasedu i u borbi s italijanskim fašistima teško ranjen u nogu. Odveden u Rim, gde mu je noga amputirana, a zatim od specijalnog fašističkog tribunala osuđen na smrt. Streljan je 21. XI 1942.⁵⁸³

Milan Hofman, službenik iz Zagreba i predratni član KPJ, prebacio se na planinu Tuhobič i u partizanskom logoru radio u Agitpropu. Kasnije je uređivao list »Primorsko-goranski partizan« (nosilac Partizanske spomenice 1941).⁵⁸⁴

Božo Dojč prebacio se oktobra 1941. u Istru i delovao kao pozadinski politički radnik, a kasnije je stupio u NOV. Bio je komesar bataljona u 13. primorsko-goranskoj brigadi (nosilac Partizanske spomenice 1941).⁵⁸⁵

Vera Dojč, student iz Zagreba. Član SKOJ-a. Oktobra 1941. prebacila se u Istru, gde je delovala kao pozadinski politički radnik, a zatim je bila na političkoj dužnosti u odredu »Božo Vidas-Vuk« (nosilac Partizanske spomenice 1941).

Prema tome, od stalno nastanjenih Jevreja na Hrvatskom primorju, u NOP je stupio u 1941. godini samo 1 Jevrejin.

KOSOVO

Iako je jevrejsko stanovništvo Kosova bilo predisponirano za uključivanje u radnički revolucionarni pokret u predratnom periodu, s obzirom na njihov socijalni sastav, do toga nije došlo iz istih razloga, kao što je bio slučaj u Makedoniji. Zbog nedovoljne pripremljenosti u revolucionarnom duhu, Jevreji Kosova nisu blagovremeno sagledali značaj njihovog uključivanja u NOR već na početku ustanka. To je bio razlog, što je samo 6 lica stupilo u NOR 1941. godine, i to: 2 u NOV (poginuli) i 4 u NOP. Od uključenih u NOP Matilda A. Behar je nosilac Partizanske spomenice 1941, koja je aktivno delovala kao pozadinski politički radnik. Bila je član Sreskog komiteta KPJ Priština.

⁵⁸³ M. Slani, *Sušak u danima ustanka. Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, II, Beograd 1963, 3tr. 747.

⁵⁸⁴ Ibidem, str. 747.

⁵⁸⁵ Pismeni izveštaj Bože Dojča iz Zagreba – u arhivi J. R.

SANDŽAK

Iz Novog Pazara stupilo je 1941. godine u NOP 1 lice, a iz Tutina 1 lice u NOV (poginuo). Iz Novog Pazara je bio Milan Bahar, koji je na početku ustanka prebegao u Makedoniju, odnosno Skoplje, gde se uključio u sastav jedne udarne grupe, koja je izvršila sabotažu u električnoj centrali u Skoplju. Kasnije je stupio u NOV.

CRNA GORA

Iz Crne Gore stupila je u NOV na početku ustanka Jolanda Levinger, član KPJ, koja je bila profesor gimnazije u Bijelom Polju (nosilac Partizanske spomenice 1941). Po kapitulaciji Jugoslavije u Crnu Goru je prebegao izvestan broj Jevreja iz Bosne i Srbije, od kojih su se uključili u NOR na početku ustanka: Leon Levi, Alfred Horovic, Rena Abravanel, dr Ružica Rip, Lujo Davičo i Moric Demajo.

Leon Levi, učenik iz Mostara, član SKOJ-a. Po kapitulaciji Jugoslavije prebegao u Crnu Goru, gde se odmah uključio u NOP. Učestvovao je u trinaestojulskom ustanku crnogorskog naroda. Ubrzo nakon ustanka bio je zarobljen od [talijanskih fašista i preki vojni sud na Cetinju osudio ga na smrt. Streljan 27. VII 1941. na Cetinju.⁵⁸⁶

Alfred Horovic, student iz Sarajeva, skojevac. Po okupaciji prebegao u Crnu Goru, gde se uključio u NOV. Učestvovao je u 13-julskom ustanku crnogorskog naroda, kao i u napadu na Pljevlja (decembra 1941). U 1942. prešao u Romanij-ski odred. Aprila 1942. bio je zarobljen od četnika kod Srednjeg i ubijen.⁵⁸⁷

Rena Abravanel (Rada Ćorovič), predratni revolucionar iz Beograda. Po okupaciji prebegla u Crnu Goru, gde se avgusta 1941. uključila u NOV kao borac Durmitorskog odreda, a zatim je radila kao pozadinski politički radnik. Juna 1942. u borbi sa četnicima ranjena i zarobljena. Predata italijanskim fašistima, koji su je početkom 1943. u Kolašinu osudili na smrt. O njenom junačkom držanju prilikom streljanja Crnogorci su ispevali pesmu, koja je pevana u toku rata.⁵⁸⁸

Dr Ružica Rip, lekarka iz Beograda, član KPJ. Po okupaciji prebegla u Crnu Goru, gde se aktivno uključila u NOR. Učestvovala je u trinaestojulskom ustanku crnogorskog naroda, a zatim je bila lekar u Komskom odredu. Godine 1942. zarobljena od četnika i s obzirom da nije htela da radi kod njih, streljana je.⁵⁸⁹

Mi Jevrejski pregled 7–8, Beograd 1970, str. 16.

⁵⁸⁷ M. Knežević, *Vjetrenjača na krovu, Pljevaljske novine* od 1. II 1970.

⁵⁸⁸ *Žene Srbije u NOB.*, n.d. str. 40.

⁵⁸⁹ Š. Lagator, *Grad bolnica, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, 3, Beograd 1963, str. 829.

Lujo Davičo, predratni član KPJ iz Beograda. Po kapitulaciji Jugoslavije prebegao u Podgoricu, gde se aktivno uključio u NOP. Juna 1942. ubacio je bombu u italijansku oficirsku menzu, kada je stradalo nekoliko oficira. Uhvaćen od Italijana i osuđen od vojnog suda na smrt. Streljan jula 1942. u Nikšiću.⁵⁹⁰

Moric Demajo, advokat iz Beograda. Po kapitulaciji Jugoslavije prebegao na Cetinje, gde se uključio u NOP. Učestvovao je u trinaestojulskom ustanku crnogorskog naroda. Uhvaćen od italijanskih fašista i preki vojni sud na Cetinju osudio ga na smrt. Streljan 8. VIII 1941. na Cetinju.⁵⁹¹

U organizovanju ustanka u Crnoj Gori učestvovao je i Moša Pijade, član CK KPJ, koji je po direktivi CK KPJ otišao u Crnu Goru.

NEPOZNATA POKRAJINA

Za dvojicu Jevreja koji su stupili u NOR 1941. godine, a koji se pominju u sačuvanoj dokumentaciji, nije utvrđeno gde su živeli do rata. Jedan od njih je učesnik u NOV (poginuo), jedan u NOP (stradao).

Osvrt na uključivanje Jevreja u NOR 1941. godine

Uslovi za uključivanje Jevreja u NOR 1941. godine bili su u pojedinim pokrajinama izuzetno teški. Brzina kojom su ustaše u NDH i Nemci u Srbiji i Banatu »rešili jevrejsko pitanje« onemogućilo je njihovo masovnije uključivanje u NOR 1941. godine. Već krajem 1941. bilo je u logorima zatočeno ili pobijeno oko 20.000 Jevreja. Navedeno je koje su mere preduzele ustaše i Nemci u cilju sprečavanja odlaska Jevreja u partizane.

Do uključivanja većeg broja Jevreja u NOR 1941. godine došlo je u Bačkoj, kao i u Bosni i Hercegovini, dok je broj uključenih u Makedoniji, s obzirom na broj jevrejskog stanovništva, bio mali. No, pored raznih objektivnih činilaca, koji su uticali na broj uključenih Jevreja u NOR u svim pokrajinama Jugoslavije, činjenica je, da bi broj uključenih bio znatno veći, da nije bilo izvesnih kolebanja, iščekivanja i dezorijentacije na početku ustanka.

U sledećem pregledu prikazan je broj uključenih Jevreja u NOR 1941. godine po pokrajinama:

^{s*}> hrc.nologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, Beograd 1964, str. 286.

^m J. Romano, Moric Demajo – učesnik u 13-julskom ustanku crnogorskog naroda, Jevrejski pregled 7–8, Beograd 1974.

Kraj	•	NOV	NOP	Svega	broj	
					nosilaca »Spomenice«	narodnih heroja
Bačka	stupilo	4	267	271	7	
	poginulo	4	140	144		
Banat	stupilo	1	9	10		
	poginulo		9	9		
Bosna i Hercegovina	stupilo	266	118	384	65	3
	poginulo	187	115	302		
Crna Gora	stupilo	1		1	1	
	poginulo					
Dalmacija	stupilo	4	13	17	3	
	poginulo	2	2	4		
Hrvatska i Slavonija	stupilo	72	116	188	26	4
	poginulo	40	96	136		
Hrvatsko primorje	stupilo		1	1		
	poginulo					
Kosovo	stupilo	2	4	6	1	
	poginulo	2		2		
Makedonija	stupilo	17	74	91	10	
	poginulo	7	69	76		
Međumurje i Prekomurje	stupilo	6	28	34	2	
	poginulo	4	7	11		
Sandžak	stupilo	1	1	2		
	poginulo	1		1		
Srbija	stupilo	168	109	277	28	2
	poginulo	129	79	208		
Srem	stupilo	22	16	38	7	
	poginulo	13	15	28		
nepoznata pokrajina	stupilo	1	1	2		
	poginulo	1	1	2		
Svega	stupilo	565	757	1.322	150	10
	poginulo	389	529	918		

Od ukupnog broja uključenih u NOR 1941. godine, poginulo je, odnosno stradalo, 69,4%. Od uključenih u NOV poginulo je 68,6%, a od uključenih u NOP stradalo je 70,0%.

Spisak nosilaca Partizanske spomenice 1941.

Srbija

Almozlino Rea, Beograd
 Altarac Rafailo, Beograd
 Bambasa Pirika, Beograd
 Bihalji Oto, Beograd
 Brdarić-Šosberger Iso, Valjevo
 Danon I. Sarina, Beograd
 Davičo Oskar, Beograd
 Demajo Vojka, Beograd
 Ferera ing. David, Leskovac
 Gutman Olivera, T. Užice
 Haravon Mika, Kraljevo

Hauptman-Mezić Jozef, Beograd
 Kapon ing. Žarko, Beograd
 Karaoglanović Sima, Beograd
 Koen Luna, Beograd
 Koen C. Milan, Beograd
 Kolb dr Martin, Leskovac
 Kraus dr Herbert, Pecka
 Levi M. Lidija, Beograd
 Pijade Moša, Beograd
 Romano dr Jaša, Loznica
 Sadikario Hajim, Beograd
 Singer Slavko, Beograd
 Skopskaja Bosa, Beograd

Štern Estera, Beograd
 Štern-Štarnić Maksim, Beograd
 Štern Regina, Beograd
 Varga Stevan, Beograd

Bosna i Hercegovina

Abinun I. Albert, Sarajevo
 Abinun I. Naum, Zenica
 Albahari B. Ašer, Sarajevo
 Albahari-Ferušić Blanka, Sarajevo
 Albahari Moša, Sarajevo
 Albahari Nisim, Sarajevo
 Albahari D. Rahela, Sanski Most
 Altarac S. Albert, Sarajevo
 Altarac Hanika-Vuja, Sarajevo
 Altarac Matilda, Vlasenica
 Althorn A. Malvina, Mostar
 Atijas A. Salamcn, Bihać
 Braude-Kovačević Mina, Hercegovina
 Čerkovski Šabetaj, Sarajevo
 Daniti Zora, Sarajevo
 Danon S. dr Oskar, Sarajevo
 Danon I. Sadik, Sarajevo
 Eškenazi Izidor, Sarajevo
 Finci Eli, Sarajevo
 Finci ing. Jahiel, Sarajevo
 Finci M. Salamon-Moni, Sarajevo
 FSiker V. Leo, liijaš
 Gorski Feliks, Sarajevo
 Kabiljo S. Danica, Sarajevo
 Kabiljo J. Danko, Gradačac
 Kabiljo J. Isak, Žepča
 Kamhi D. Salamon, Višegrad
 Kamhi J. Samuel, Sarajevo
 Kan Fric, Mostar
 Katan Eliezer, Sarajevo
 Katan Jozef, Sarajevo
 Koš Erih, Sarajevo
 Koš Marija, Sarajevo
 Kraus L. Emil, Zvornik
 Kraus Elza, Konjic
 Lerer Z. Samuel, Sarajevo
 Lerer Z. Tilda, Sarajevo
 Levi I. Hajim, Sarajevo
 Levi Juda, Sarajevo
 Levi dr Salamon-Mor.i, Travnik
 Mačoro J. Klara, Sarajevo
 Mačorović A. Salamon, Sarajevo
 Mileta-Bararon Luna, Vlasenica
 Montiljo S. David, Sarajevo
 Montiljo I. Moric, Sarajevo
 Nahmijas J. Mirko, Banja Luka
 Ozmo L. Isak, Sarajevo
 Papo-Baković Dona, Sarajevo
 Papo I. Hajim, Sarajevo
 Papo dr Izidor, Mostar
 Papo Leon, Sarajevo
 Papo S. Renika, Derventa
 Papo dr Roza, Olovo
 Pardo Moric, Sarajevo
 Romano A. Betika, Sarajevo
 Romano J. Hajim, Višegrad
 Romano I. Salamon, Sarajevo
 Salcberger Ervin, Sarajevo
 Salom ing. Ješua-šujica, Sarajevo
 Salom D. Ruta, Jajce
 Salom D. Zlata, Jajce
 Samakovijja A. Eia, Sarajevo
 Samakovlija Izidor, Sarajevo
 Semo Morilo, Sarajevo
 Trinki S. Albert, Banja Luka

Hrvatska i Slavonija

Albahari L. Simha-Cila, Zagreb

Ciper Kazimir, Zagreb
 Dojč M. Božo, Zagreb
 Dojč-Bek O. Vera, Zagreb
 Drekster J. Velimir (Perić Marko), Zagreb
 Fišer B. Ernest, Zagreb
 Geršković dr Leo, Zagreb
 Has O. Zdenko, Osijek
 Hofman Milan, Zagreb
 Ljubičić ing. Mile, Zagreb
 Kraus H. dr Oto, Mrkopalj
 Maestro J. Lenka, Zagreb
 Mates Leo, Zagreb
 Pihler Ivan, Slav. Brod
 Pilinger Jozefina, Slav. Brod
 Polak Ž. dr Milan, Bjelovar
 Rajh Rudi, Virovitica
 Rajman Rudi, Zagreb
 Sabol Ivan, Zagreb
 Sarić J. Vera, Zagreb
 Singer J. Jakša, Osijek
 Šrajbe- Marko, Zagreb
 Svarc F. Božo, Zagreb
 Varga-Klajn Magda, Slav. Brod
 Vošner V. Drago, Virovitica
 Voitner V. Zderiko, Virovitica

Makedonija

Blajer I. Đorđe, Skoplje
 Frichand M. Branko, Skoplje
 Kolomonos I. Žanila, Bitolj
 Levi J. Hajim, Štip
 Mešulam Viktor, Bitolj
 Ruso Benno, Bitolj
 Ruso Menteš Kamhi Roza, Bitolj
 Sadikario J. Avram, Bitolj
 Šion B. Isak, Štip
 Šami S. Moriš, Bitolj

Bačka

Fišer Jovan, Sombor
 Katić H. Pavle, Novi Sad
 Lebl dr Arpad, Subotica
 Šenk M. Ivan, Novi Sad
 Štajner A. Henrijeta, Novi Sad
 Vajs A. Vera, Novi Sad

Srem

Beherano V. Josip, Zemun
 David dr Friderik, Sr. Matrovica
 David Ruška, Sr. Mitrovica
 Lakric, Ruma
 Pisker Edita, Zemun
 Škalicki Erjh, Sr. Mitrovica
 Štajner Ruža, Ruma

Dalmacija

Berger Miro, Šibenik
 Danon M. Aron, Split
 Danon D. Cadik, Split

Meaumurje

Remenji dr Andrija, Čakovec
 Vajs H. Deneš, Čakovec

Kosovo

Bahar A. Matilda, Priština

Crna Gora

Levinger Jolan, Bijelo polje

Spisak Narodnih heroja Jugoslavije

Albahari Nisim, Sarajevo – za Narodnog heroja proglašen 1953.
 Baruh I. ing. Izidor, Beograd – poginuo 19. avgusta 1941. Za Narodnog heroja proglašen 1953.
 Domani J. Robert, Zagreb – ubijen od četnika marta 1942. Za Narodnog heroja proglašen 1953.
 fingl A. Ilija, Zagreb – poginuo 20. maja 1944. Za Narodnog heroja proglašen 1953.
 Goranin M. Pavle-Ilija, Sarajevo – poginuo 22. januara 1944. Za Narodnog heroja proglašen 1944.
 Lerer Z. Samuel (Todorović Voja), Sarajevo – za Narodnog heroja proglašen 1953.
 Ovadija A. Estreja, Bitolj – poginula 26. avgusta 1944. Za Narodnog heroja proglašena 1953.
 Pap H. Pavle, Zagreb – streljan od italijanskih fašista avgusta 1941. Za Narodnog heroja proglašen 1953.
 Pijade S. Moša, Beograd – za Narodnog heroja proglašen 1953.
 Štajnberger M. Adolf, Zagreb – ubijen od četnika marta 1942. Za Narodnog heroja proglašen 1953.

Spisak učesnika u španskom građanskom ratu i u narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije

Abinun I. Albert, Sarajevo
 Albahari Salamon, Sarajevo – poginuo maja 1942.
 Altarac Isak, Sarajevo – poginuo 1941.
 Baruh S. Jakov, Sarajevo – poginuo 20. oktobra 1941.
 Domani J. Robert, Zagreb – poginuo marta 1942.
 Engl A. Ilija, Zagreb – poginuo 20. maja 1944.
 Lebl Ivan, Subotica – stradao 1943. u Ukrajini na prisilnom radu
 Majder Vladimir-Kurt, Sisak – umro juna 1943.
 Papo M. Menahem-Mento, Split – poginuo septembra 1943.
 Perić Marko (Dreksler Vilim), Zagreb
 Šende-Popović Komelija, Beograd – streljana od Gestapoa septembra 1941. na Banjici
 Štajnberger Adolf, Zagreb – poginuo marta 1942.
 Štetler Sigmund, Zagreb – poginuo 1942.
 Todorović Voja (Lerer Samuel), Sarajevo

Učesnici u španskom građanskom ratu i u pokretima otpora van Jugoslavije

Atijas Hajim, Zagreb – u Pokretu otpora u Francuskoj
 Baš Andrija, Subotica – u Pokretu otpora u Belgiji
 Baš Janoš, Subotica – u Pokretu otpora u Belgiji
 Baš Ana Marija, Subotica – u Pokretu otpora u Belgiji
 Dojht J. Mirko, Zagreb – borac u redovima engleske armije
 Mezić Aleksandar (Hauptman Jozef), Beograd – u Pokretu otpora u Francuskoj do oktobra 1944, a zatim u NOVJ.

b) *Uključivanje Jevreja u NOR od 1942. do kraja rata*

Za ovaj period karakteristično je, da se uključivanje Jevreja u NOR nije odigralo u mestima, odnosno iz pokrajina u kojima su živeli do rata, već sa teritorija na koje su prebegli po kapitulaciji Jugoslavije (iznimku čine Jevreji koji su bili stalno nastanjeni u Splitu i Šibeniku). Najveći broj se uključio sa teritorija koje su okupirali Italijani (»Zona I« i »Zona II«), a manji broj iz susednih zemalja, kuda su prebegli (Albanija, Grčka, Italija). Izvestan broj se uključio u NOR nakon bekstva iz koncentracionih logora na teritoriji NDH, zatvora u Mađarskoj, kažnjeničkih radnih četa u Mađarskoj i Ukrajini.

Za taj period karakteristično je i to, da su se Jevreji, koji su izbegli genocid, masovno uključili u NOR, naročito posle kapitulacije Italije. Međutim, to nije bio

slučaj sa Jevrejima nastanjenim u Makedoniji i Bačkoj, o čemu će biti kasnije govora.

S obzirom na uslove pod kojima su se Jevreji uključili u NOR, period od početka 1942. godine pa do kraja rata možemo podeliti u dve etape: prva, od početka 1942. godine do septembra 1943. (tj. do kapitulacije Italije), i druga, od septembra 1943. pa do kraja rata.

1 – Uključivanje u NOR od početka 1942. do septembra 1943. godine

U tom vremenskom periodu, broj uključenih Jevreja u NOR bio je relativno mali i to iz sledećih razloga:

– gotovo svi Jevreji sa teritorije Banata i Srbije bili su odvedeni u logore i pobijeni, a to je bio slučaj i sa Jevrejima koji su do rata živeli na teritorijama koje su ušle u sastav NDH, a koji nisu uspeli da prebegnu;

– najveći broj Jevreja, koji će se uključiti u NOR od septembra 1943. godine nalazio se u koncentracionim logorima u »Zoni II«, ili su bili konfinirani u »Zoni I«.

Da su gotovo svi Jevreji sa pojedinih teritorija u sastavu NDH bili odvedeni u logore i najvećim delom pobijeni, vidi se i iz izveštaja koji je dostavilo sredinom 1942. godine Zapovedništvo III zbornog područja u Sarajevu Glavnom stožeru oružanih snaga u Zagrebu i u kojem se navodi: »Židova gotovo nema...«.⁵⁹²

Karakteristična situacija je bila sa bačkim Jevrejima, koji su se 1941. godine masovno uključili u NOP, a od 1942. godine gotovo potpuno pasivizirali. O uzrocima koji su do toga doveli bilo je govora. Bez sumnje, i to je jedan od razloga relativno malom broju uključenih Jevreja u NOR u tom vremenskom periodu. Doista, i nakon masovnih hapšenja i streljanja Jevreja pripadnika NOP, bilo je pojedinaca koji su i dalje aktivno delovali u Pokretu sve dok i oni nisu bili uhapšeni. To su bili, uglavnom, članovi KPJ i SKOJ-a, koji nisu bili otkriveni u vreme provale u Pokretu 1941. godine:

– u Somboru je vrlo aktivno delovala skojevka Eva Cuker do novembra 1942, kada je uhapšena i osuđena na 6 godina robije;

– u Subotici su bili uključeni u novoformirano skojevsko rukovodstvo Barbara Sekelj i Zita Perl. Pored njih aktivno su delovali: Đorđe Miler (uhapšen 1943. i osuđen na 6 godina robije), Kata Baš, Andrija Deri, Oto Kenig, Đorđe Flajšman, Šandor šoš, Marko Monastirski, Zoltan Lebović i Imre Lebović. Ti omladinci bili su izradili plan za veći broj sabotaža i diverzija, ali su 1943. uhapšeni od mađarskih vlasti i osuđeni na robiju.

⁵⁹² Dokumentat u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu, K-80, reg. broj 54/1–8.

Povoljni uslovi za uključivanje Jevreja u NOR do marta 1943. postojali su u Makedoniji. Na žalost, do toga nije došlo prvenstveno radi toga, što su među makedonskim Jevrejima proturane glasine »da bugarska vlada štiti Jevreje i neće dozvoliti njihovo odvođenje u logore«. Rečeno je, da su postojali u Makedoniji povoljni uslovi za uključivanje Jevreja u NOR, jer je nakon odstranjivanja frakcionoških elemenata iz PK KP Makedonije došlo do razbuktavanja ustanka na toj teritoriji. U vezi s tim, PK KP Makedonije uputio je krajem 1942. godine proglas kojim se pozivaju makedonski Jevreji da stupe u partizanske odrede:

»Jevreji Makedonije! Obruč oko prava, slobode i života jevrejskog naroda sve više se steže. Dolaskom Hitlera na vlast otpočela je krvoločna hajka protiv Jevreja . . . Bugarska vlada sprovodi i nad vama Jevrejima Makedonije doslednu politiku Gestapoa . . . Vaš novac je opljačkan od raznih »narodnih« banaka. Vaše radnje su opljačkane od raznih razbojnika i bugarskih okupatorskih bandita. Zabranjuje vam da radite ne vodeći računa od čega ćete živeti . . .

Jevreji Makedonije imaju samo dva puta:

put pokornosti i traženja milosti. To je put samoubistva, put obmane, jer dušmanin nema milosti;

put borbe i osvete, put koji vodi pobedi i slobodi.

Dignite gordo glave. Makedonski narod vam pruža bratsku ruku i poziva vas u borbu. Svaki Jevrejin partizan ojačat će naše borbene partizanske redove.⁵⁹³

Na žalost, pozivu se odazvao mali broj makedonskih Jevreja. Poverovali su lažnoj propagandi. Verovali su da ih bugarska vlada neće predati Nemcima i onda, kada ih je PK KP Makedonije blagovremeno izvestio o predstojećem odvođenju u koncentracione logore, a to obaveštenje je dobijeno preko pouzdanih izvora iz Bugarske.

U tom periodu, tj. od početka 1942. do septembra 1943. godine u NOR je uključeno:

- iz Splita 52 lica od kojih 16 koji su stalno živeli u tom niestu i 36 izbeglica;
- 30 lica koja su uspela da pobegnu iz ustaških logora;
- 28 lekara koji su bili upućeni od ustaških vlasti u Bosnu radi suzbijanja endemskog sifilisa;
- 20 omladinaca konfiniranih na Korčuli, koji su prebegli u sastav Korčulanskog odreda, nakon jedne akcije koju je izvršila udarna grupa na italijanski magazin municije. U toj akciji učestvovao je i Eli Altarac (do rata živeo u Zemunu). Za odmazdu Italijani su streljali 20 lica, među kojima i 3 jevrejske izbeglice iz Sarajeva.⁵⁹⁴

Izvestan broj Jevreja, prvenstveno iz Makedonije i Kosova, prebegao je nakon kapitulacije Jugoslavije u Grčku i Albaniju. Od prebeglih, 7 Jevreja se uključilo u redove grčkih partizanskih jedinica, a 19 u redove albanskih partizanskih jedinica.

⁵⁹³ A. Matkovski, n.d. str. 27–30.

⁵⁹⁴ D. Gizdić, *Dalmacija 1943*, Zagreb 1962, str. 33.

U sledećem pregledu prikazan je broj Jevreja uključen 1942. godine i od januara do septembra 1943. godine i to po pokrajinama u kojima su živeili do rata.

Kraj		1942.		jaanur--septembra 1943		Svega
		NOV	NOP	NOV	NOP	
Bačka	stupilo	5	15	4		24
	poginulo	3	3			6
Banat	stupilo	2	1	1		4
	poginulo			1		1
Bosna i Hercegovina	stupilo	83	26	45		154
	poginulo	41	3	10		54
Dalmacija	stupilo	8	7	7		22
	poginulo	1	4	1		6
Hrvatska i Slavonija	stupilo	156	36	73	1	266
	poginulo	46	3	12		61
Hrvatsko primorje	stupilo	5		1		6
	poginulo	2				2
Kosovo	stupilo	4	4	2		10
	poginulo	2		1		3
Makedonija	stupilo	14	4	12		30
	poginulo	2	2	3		7
Sandžak	stupilo	4		1		5
	poginulo	2				2
Međumurje i Prekomurje	stupilo	1		3		4
	poginulo	1		2		3
Slovenija	stupilo	1				1
	poginulo	1				1
Srbija	stupilo	14	25	13	1	53
	poginulo	5	2	2		9
Srem	stupilo	13	5	11		29
	poginulo	2		3		5
nepoznata pokrajina strane zemlje	stupilo	11	1	3		15
	poginulo	1		1		2
Svega	stupilo	321	124	177	2	625
	poginulo	109	18	37		164

b) *Uključivanje u NOR od septembra 1943. do kraja rata*

Za taj period je karakteristično, da je najveći broj još živih Jevreja stupio u NOR. Oni su bili do septembra 1943. godine internirani u italijanskom koncentracionom logoru na Rabu, a delom konfinirani u »Zoni I« (Split, Korčula, Velalukaj. Izvestan broj je bio interniran u koncentracionim logorima u Italiji, ili su bili konfinirani u raznim mestima u Italiji, kuda su prebegli po kapitulaciji Jugoslavije. Pored njih, u tom periodu uključene su veće ili manje grupe Jevreja u NOR, i to:

48 lica nakon bekstva iz ustaških logora; 7 lica iz nacističkih logora; 42 iz Borskog rudnika [oslobođeni od partizana]; 11 nakon bekstva sa prisilnog rada u Mađarskoj i 16 u Ukrajini; 17 iz zatvora u Mađarskoj, a 7 iz zatvora u Bugarskoj; 19 iz bugarskog zatvora u Idrizovu kod Skoplja: 10 iz Albanije i 4 iz Grčke; 129 iz Italije; 36 iz sastava ekipe za suzbijanje endemskog sifilisa u Bosni; 36 konfiniranih na Korčuli; 93 stalno nastanjenih u Splitu i 159 jevrejskih izbeglica iz Splita; 26 iz zarobljeničkih logora, itd.

Najmasovnije uključivanje u NOR bilo je iz logora na Rabu, nakon njegovog oslobodenja. U tom logoru je bilo internirano preko 3.500 Jevreja. Do oslobodenja logora došlo je 8. septembra 1943. zajedničkim snagama zatočenika u Slovenačkom i Jevrejskom rapskom logoru. Do masovnog uključivanja Jevreja iz tog logora u NOR došlo je zahvaljujući intenzivnom radu partijske organizacije unutar logora. Ona je stupila u vezu sa partijskom organizacijom Slovenačkog logora i oformljen je zajednički logorski Komitet KPJ. U njegovom sastavu postojao je i Vojni odsek, koji je pripremao i sprovodio organizacione mere za oslobodenje logora u datom momentu. U vezi s tim, u oba logora su formirane i vojne jedinice. U Jevrejskom logoru formirana je Omladinska četa od 150 omladinaca sa kojima je vršena vojna obuka, kao i kursevi prve pomoći za osposobljavanje bolničara za potrebe NOV.

Omladinska četa predstavljala je jezgro buduće vojne jedinice – Jevrejskog rapskog bataljona. Do formiranja tog bataljona došlo je 9. septembra 1943, a istovremeno su formirana 4 bataljona u Slovenačkom logoru. Slovenački bataljoni i Jevrejski bataljon obrazovali su Rapsku brigadu s tim, što je Jevrejski bataljon nosio naziv »Peti bataljon Rapske brigade«.

Jevrejski rapski bataljon imao je u svom sastavu 243 borca, koji su bili raspoređeni u 3 čete i 1 sanitetski vod. Komandant bataljona bio je David-Dača Kabiljo, njegov zamenik Miko Salom, komesar Evald Erlih (poginuo 20. oktobra 1943 na Drežniku kao komesar bataljona u 7. banijskoj diviziji). Komandir 1. čete bio je Joži Kabiljo, 2. čete Marcel-Marci Vajs, 3. čete Moric-Moco Kampos, a sanitetskog voda Ela Samakovlija.

Po odluci GŠ Hrvatske, Jevrejski rapski bataljon izišao je iz sastava Rapske brigade, koja je upućena u Sloveniju u sastav GŠ Slovenije, dok je Jevrejski bataljon ostao pod komandom GŠ Hrvatske s tim, da se prebaci sa Raba u Otočac.

Na putu za Otočac, Štab jevrejskog rapskog bataljona odlučio je da predloži GŠ Hrvatske da se bataljon rasformira s tim, što bi se njegovi borci rasporedili u neke druge partizanske jedinice. Rasformiranje bataljona zatraženo je iz sledećih razloga;

– borci Jevrejskog bataljona nisu imali iskustva u partizanskom načinu ratovanja, pa bi bataljon imao znatno veće gubitke u ljudstvu, nego što imaju redovne partizanske jedinice;

– preko svoje obaveštajne službe neprijatelj bi doznao za postojanje Jevrejskog bataljona i za neuskustvo boraca u partizanskom ratovanju, pa bi preduzeo mere da ga uništi.⁵⁹⁵

Glavni štab Hrvatske složio se sa predlogom i doneo odluku, da se borci bataljona rasporede najvećim delom u jedinice VII banijske divizije, a ostali u neke druge jedinice pod komandom GŠ Hrvatske. Naređeno je, da bataljon krene do Generalskog stola, gde se nalazio Štab VII banijske divizije. Bataljon je stigao 2. X 1943. u selo Lipa (u neposrednoj blizini Generalskog stola), gde je prenoćio i 3. X 1943. bio je rasformiran.

Pored navedenih boraca u sastavu Jevrejskog rapskog bataljona, sa Raba je stupila u NOV grupa lekara i farmaceuta, kao i grupa bolničarki. U razne jedinice i ustanove u sastavu GŠ Hrvatske raspoređeno je 18 lekara i 15 farmaceuta, a po rasformiranju Jevrejskog bataljona još 4 lekara i 3 farmaceuta, koji su bili u sastavu bataljona. Na traženje Štaba rapske brigade, u siovenačke bataljone je raspoređeno 35 bolničarki-Jevrejki, koje su otišle sa brigadom za Sloveniju. Prema tome, neposredno po oslobodenju logora u NOV je stupilo 312 bivših logoraša, od kojih je u toku rata poginulo 51, a 1 umro i 1 poginuo nesrećnim slučajem. Ukupno je stradalo 53 lica, ili 17,1%.

Ostali Jevreji, bivši logoraši, evakuisani su po direktivi GŠ Hrvatske na oslobođenu partizansku teritoriju Like, Korduna i Banije. Evakuacija je izvršena brodovima krajem septembra i početkom oktobra 1943. Ukupno je evakuisano 2.839 lica. Od tog broja odmah je stupilo u NOV 379 lica, koja su raspoređena u jedinice VI ličke, VII banijske i VIII kordunaške divizije. Iz te grupe poginulo je u toku rata 37, umrlo 2, a 1 stradalo nesrećnim slučajem. Ukupno je stradalo 40 lica.

Prema tome, od bivših logoraša u NOV je stupilo 691, od kojih je poginulo u toku rata 86, a 3 su umrle i 2 su stradala nesrećnim slučajem. Ukupno je poginulo, umrlo i stradalo 91 lice, ili 13,4%. Od uključenih u NOV 2 su bili komesari bataljona, 13 komesari četa, 9 komandiri četa, 2 delegati i 40 na raznim rukovodećim položajima, dok su ostali bili borci.

Od preostalih lica koja su evakuisana na oslobođenu teritoriju Like, Korduna i Banije (2.460), u toku oktobra 1943. stupilo je 648 osoba u NOP. Prema tome, van sastava NOR ostalo je 1.812 lica, a to su bila mahom deca, starije i bolesne osobe.

Od 648 lica uključenih u NOP, 33 je stradalo prilikom neprijateljskih vazdušnih napada, ili su bili zarobljeni i ubijeni, a 12 je umrlo na oslobođenoj teritoriji. Svega je stradalo i umrlo 45 lica, odnosno 6,9%.

⁵⁹⁵ J. Romano, *Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključivanje u NOR*, Zbornik 2 Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd 1973, str. 34–35.

Prema tome, iz logora na Rabu stupilo je u NOR ukupno 1.339 lica, od kojih je poginulo 119, umrlo 15, stradalo nesrećnim slučajem 2. Ukupno 136 lica, ili 10,1%.

Od 1.812 lica koja su bila van sastava NOR na oslobođenim teritorijama, stradalo je od neprijateljskog vazdušnog napada ili bilo ubijeno prilikom iznenadnog prodora neprijatelja na oslobođenu teritoriju, 126 lica, a 15 je umrlo od bolesti.

Pomenuto je, da je u logoru na Rabu bilo oko 3.500 osoba od kojih je umrlo u logoru 11, a po oslobođenju logora ostalo na Rabu 204 osobe (mahom starije i bolesne), koje su Nemci odveli u Aušvic i pobili 203. Sem toga, 211 osoba je samoinicijativno po oslobođenju logora otišlo u Italiju. Od oko 3.070 preostalih lica, u NOR je uključeno 1.339, odnosno 43,5%. Međutim, taj procenat uključenih u NOR nije realan, jer je bilo među logorašima oko 500 dece i 448 lica starijih od 50 godina. Ako se odbije taj broj, tada procenat uključenih u NOR iznosi 62,2%. Do tako visokog procenta uključenih došlo je zahvaljujući aktivnom delovanju partijske organizacije među logorašima.⁵⁹⁶

U NOV je postojala u ratu još jedna manja jedinica sastavljena isključivo od jevrejskih boraca. To je bio Jevrejski vod u sastavu 1. crnogorskog bataljona 1. prekomorske brigade, koji je formiran oktobra 1943. u mestu Karbonari u Italiji (u blizini Barija). Brigada je imala u svom sastavu 1 crnogorski, 1 dalmatinski i 2 slovenačka bataljona. Nju su sačinjavali politički internirci, koje su Italijani odveli iz Jugoslavije. Jevrejski vod imao je 22 borca, od kojih 20 jugoslovenskih i 2 austrijska Jevreja. Komandir voda bio je David Štern iz Prijedora. Decembra 1943, brigada je prebačena iz Italije na Korčulu, gde je vodila tri dana ogorčene borbe sa nemačkim desantnim jedinicama. U tim borbama poginuo je veliki broj boraca 1. prekomorske brigade, među kojima i 15 boraca Jevrejskog voda. Krajem decembra brigada je prebačena na dalmatinsku obalu, a zatim u Drvar, gde je po naređenju VŠ-a rasformirana, a borci su raspoređeni u druge partizanske jedinice. Preživeli borci Jevrejskog voda uključeni su u sastav 1. proleterske brigade.⁵⁹⁷

Pomenuto je da je po kapitulaciji Italije u NOV stupilo 120 jugoslovenskih Jevreja, koji su bili konfinirani ili internirani u logore u Italiji. 1943. godine stupilo je u NOV 60, 1944. 57 i 1945. 3 Jevreja. Izvestan broj jugoslovenskih Jevreja bio je u prvo vreme uključen u redove italijanskih partizanskih jedinica (Albert D. Atijas bio je politički komesar italijanske partizanske brigade »Antonio Gramši«, a Cadik D. Danon politički komesar grupe italijanskih partizanskih odreda).

Po kapitulaciji Italije partizanske vlasti evakuisale su iz Dalmacije ispred Nemačka koji su nadirali, veći broj žena, staraca i dece preko Visa za Italiju, a zatim u El šat (Egipat). Za organizaciju zdravstvene službe za jugoslovenske izbeglice u Italiji bili su zaduženi dr Žarko Almuli i dr Elza Hiršl-Karamfilović. Među evaku-

⁵⁹⁶ J. Romano, n.d. str. 30–50.

⁵⁹⁷ M. Bojić, *Zapisi o mojoj četi*, Beograd 1969.

Usmena izjava Aleksandra-Saše Demajo iz Beograda.

isanima iz Dalmacije bio je i izvestan broj Jevreja. Sa jugoslovenskim zbegom bilo je 122 jevrejske dece, žena i staraca.⁵⁹⁸ Zbeg su pratili dr Miroslav Feldman, Erna Geršković i Paula Zon. Erna Geršković je rukovođila prosvetnim radom u logoru broj 2 u El šatu, a Paula Zon, član odbora AFŽ-a u zbegu, radila je u kulturnom informativnom centru Centralnog odbora za zbeg. Sem toga, uredila je list *Žena u zbjegu* i *Naš list*. Napisala je i brošuru *Borba naroda porobljene Jugoslavije*. Kasnije je radila u vojnoj komisiji NOV-e u Kairu u sektoru prosvete.⁵⁹⁹

U tom periodu uključen je izvestan broj jugoslovenskih Jevreja u antifašistički pokret u zemljama van Jugoslavije, o čemu će biti kasnije govora.

Navedeno je, da je u tom periodu došlo do uključivanja većeg broja Jevreja u NOP. Oni su dali znatan doprinos organizaciji pozadinskih službi u raznim sektorima (zdravstvo, prosveta, kultura, socijalni (zbrinjavanje izbeglica), privreda, poljoprivreda, itd.), naročito u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Znatan broj je bio zaposlen u raznim partizanskim pozadinskim radionicama, kuhinjama, magacinima, sudstvu i administraciji pri NOO. Kao nastavnici u partizanskim osnovnim školama i gimnazijama radili su: Ruža Balaš, Ivan Brihta, Vera Dojč, Ruža Feldman, Anđela Han, Miroslav Špiler i dr. Nastavnici na poljoprivrednim kursevima su bili inž. Oto Pancer i Pavao Ungar, na kursevima za civilne radionice Teodor Hercl, Aleksandar švicer i inž. Milivoj Švrljuga, a na učiteljskim kursevima Edo Vajnaht, Julijus Dezider, Salamon Pinto i Aleksandar švicer.⁶⁰⁰

U Kazalištu narodnog oslobođenja radili su: dr Oskar Danon, Vilko Baum, Samuel čačkez, Moric Danon, Mirko Dorner, Andrija Preger, Klara Druker, Makso Druker, Zdenko Hiršfeld, Ivo Jakšić, Dado Perera, Heda Piliš, Ana Radošević, Mira Sanjina i dr.

U uredništvima časopisa koji su izlazili u toku rata na oslobođenim teritorijama bili su: Valerija Kario-Pap (*Drugarica* i *Žena u borbi*), dr Leo Geršković (*Naš iz vještaj* i *Slobodna Dalmacija*), Zdenko Has (*Slavonski partizan*, *Glas Slavonije* i *Vjesnik Slavonije*), Milan Hofman (*Primorsko-goranski partizan*), Zvonko Šneter (*Mladi goranin*), Eva O. Domani (*Glasilo AFŽ za Slavoniju*), Paula Zon (*Žena u zbjegu* i *Naš list*), itd.

U rukovodstvima AFŽ-a bile su: Valerija Kario-Pap (član Oblasnog odbora AFŽ-a za Gorski kotar – umrla početkom 1945. u bolnici u Bariju), Vera Dojč (člari Sreskog odbora AFŽ-a Delnice), Vida Goldmajer (član Sreskog odbora AFŽ-a Đurđevac), Paula Zon (član Oblasnog odbora AFŽ-a za Dalmaciju), Ruža Abraham (član Sreskog odbora AFŽ-a Žumberak), Cena Fišer (predsednik AFŽ-a Smederevo), Frida Grajf (član odbora AFŽ-a Beograd), Edita Pisker (član Oblasnog od-

⁵⁹⁸ D. Plenča, *Jugoslavenski zbjeg u Italiji i Egiptu, Istorija radničkog pokreta 4*, Beograd 1967, str. 374 i 455.

⁵⁹⁹ D. Gizdić, *Dalmacija 1944–1945*, Zagreb 1964, str. 384.

M. Iveković, n.d. II, Zagreb 1970, str. 222.

⁶⁰⁰ M. Ogrizović, *Prosvjetni i kulturni rad s odraslima u Hrvatskoj za NOB-e*, Zagreb 1960.

Organizacija poljoprivrede u narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1945, Zagreb 1955, str. 95.

bora AFŽ-a za Bačku), Dara Vinter (član Okružnog odbora AFŽ-a Bjelovar), Luna Koen (član Okružnog odbora AFŽ-a za istočni Srem) itd.

U organizovanju Prvog kongresa kulturnih radnika Hrvatske, koji je održan 1944. u Topuskom, učestvovali su i: dr Leo Geršković, Leo Mates, Milan Hofman, Zdenko Has, Marijana Šen i Bruno Bjeiinski. Na Prvom kongresu pravnika Hrvatske, koji je održan 1944. u Glini, učestvovali su sa referatima: dr Leo Geršković, dr Aleksandar Goldštajn i dr Josip Pinto.

Jugoslovenski Jevreji u antifašističkom pokretu van Jugoslavije

Najveći broj Jevreja, koji su po kapitulaciji Jugoslavije prebegli u susedne zemlje, uključili su se u antifašistički pokret. Neke članove KPJ uputila je Komunistička partija u zemlje u koje je prebegao veći broj Jugoslovena u cilju uključivanja jugoslovenskih izbeglica u Pokret. Njihovo delovanje došlo je do punog izražaja naročito u Mađarskoj i švajcarskoj.

U Mađarsku je prebegao po kapitulaciji Jugoslavije veći broj Vojvođana, među kojima je bilo najviše vojvođanskih Jevreja. Kada je došlo u drugoj polovini 1941. godine do provale u Pokretu u Bačkoj, Partija je uputila na rad u Budimpeštu sledeće članove KPJ i SKOJ-a: Ladislava Grosa, Benj Antala, Zoru Rakoši-šer, Agnezu Sas i dr. Oni su formirali u Budimpešti Nacionalni antifašistički komitet građana Jugoslavije, koji je imao zadatak da organizuje slanje pomoći narodno-oslobodilačkoj vojsci u Jugoslaviji. Pored napred navedenih, od jevrejskih izbeglica, članova KPJ i SKOJ-a, najaktivniji su bili: Ivan Šuc, Benji Antal (formirao skojevski aktiv), inž. Nikola Husar, Imre Husar, Ljudevit Husar, Tibor Gotesman, Đorđe Klopfer, Jozef Levinger, Milan Medina i Imre Rozenfeld. Oni su skupljali novac, lekove, materijal za partijsku tehniku, izrađivali lažne legitimacije, pasoše i studentske indekse za ilegalce u Vojvodini, itd.

Posebno treba istaći ulogu Ivana Šuca i Jozefa Levingera u antifašističkom pokretu u Budimpešti. Šuc je uspeo da se poveže sa grupom mađarskih jevrejskih omladinaca, prvenstveno članovima *Hašomer hacaira* i uključi ih u antifašistički pokret. U leto 1943. mađarske vlasti su otkrile njihov rad i najveći broj je bio uhapšen i zatočen u zatvoru u šarokšaru, gde su ostali mesec dana, pa su Vojvođane prebacili u zatvor »Armija« u Novom Sadu, gde su bili podvrgnuti najzverskijim mučenjima i zatim osuđeni na višegodišnju robiju. Nakon izricanja presude mučkarci su odvedeni u zatvor u Šatoraljuhelju, a žene u zatvor »Maria nostra« (Zora Rakoši-šer i Agneza Sas). Svi su oni u zatvorima produžili s ilegalnim radom, o čemu će biti kasnije govora.⁶⁰¹

Jozef Levinger, član KPJ, bio je upućen od PK KPJ za Vojvodinu u Budimpeštu po istom zadatku na kojem je radio i Ivan Šuc. Levinger je uspeo da se poveže

⁶⁰¹ 2. Millsavac, *Suma nije olistala*, n.d. str. 69–74.

sa nekoliko jevrejskih organizacija, koje su prihvatile da učestvuju u pomaganju narodnooslobodilačke vojske u Jugoslaviji. Međutim, decembra 1942. mađarski fašisti su pohvatili veći broj pristalica antifašističkog pokreta i osudili ih na robiju. Odvedeni su u zatvor Margitkerutu, a zatim u Vacu. Među osuđenima bio je i Levinger, koji je nakon presude uključen u jednu kažnjeničku radnu jedinicu u okolini Budimpešte iz koje 1944. je uspeo pobeći i ponovo se uključiti u antifašistički pokret.⁶⁰²

Godine 1943. u rukovodstvu antifašističkog pokreta vojvodanskih Jevreja u Budimpešti bili su Ladislav Gros i Imre Rozenfeld. Gros je uspeo pred hapšenje da se prebaci u Jugoslaviju, gde je stupio u NOV, dok je Rozenfeld poginuo 1944. u borbi sa »njilasima«.

Aktivnost jugoslovenskih izbeglica u Pokretu otpora u Budimpešti došla je do punog izražaja u drugoj polovini 1944. godine. U tom periodu Pokretom su rukovodili: Jozef Levinger (nakon bekstva iz kažnjeničke radne jedinice), Miroslav Štajner (nakon bekstva iz kažnjeničke radne jedinice), Klara Bem (po izlasku iz zatvora), Edita Špicar i Olga Braun (nakon bekstva iz zatvora). Osnovni zadatak te organizacije bio je: prihvatanje izbeglica iz zatvora i kažnjeničkih jedinica i njihovo prebacivanje u Jugoslaviju radi uključenja u NOV; prikupljanje vojnog materijala za potrebe Jugoslovenske armije; učestvovanje sa mađarskim pristalicama Pokreta otpora u uličnim borbama sa nemačkim i mađarskim jedinicama, itd. To rukovodstvo je uspeo da se poveže sa naprednim jevrejskim omladincima u Budimpešti od kojih su neki došli u Jugoslaviju i uključili se u NOV (Šandor Feher, Pal Hegediš, Klara Pal, Katalin Lipoid, Gita Vaš, Jolan Vaš, Jožef Vari, Klara Zigler, Petar Šandor i Eva Klajn).

I u Švajcarskoj je došlo u toku drugog svetskog rata do formiranja antifašističkog pokreta među Jugoslovenima, od kojih je neke zatekao rat u Švajcarskoj (na studijama), a neki su prebegli u tu zemlju po kapitulaciji Jugoslavije. Među njima je bio i izvestan broj jugoslovenskih Jevreja, a njihov broj se povećao u drugoj polovini 1943. nakon kapitulacije Italije odakle su prebegli u Švajcarsku. Sem toga, u Švajcarskoj je postojao i zarobljenički logor u kojem su bili internirani pripadnici bivše jugoslovenske vojske kuda su prebegli po njenom raspadu.

Među Jugoslovenima koji su se zatekli u Švajcarskoj bilo je i nekoliko članova KPJ: Lazar Latinović, Mišo Lompar, Jakov Kaldera, a od Jevreja: Fred Kon (student), inž. Fric Hofman, Zdenko Rajh (publicista) i Greta Konfino (kozmetičarka). Neke od njih Partija je uputila u Švajcarsku sa zadatkom da organizuju antifašistički pokret među jugoslovenskim izbeglicama.

Nakon donošenja odluke CK KPJ o podizanju opštenarodnog oružanog ustanka (juna 1941) i direktive da svaki Jugosloven gdegod se nalazio »doprinese svoj udeo u borbi za slobodu«, pomenuti članovi KPJ stupili su formiranju antifaišis-

¹⁰² J. Levinger, n.d.

tičke organizacije u Švajcarskoj, koja je trebala da okupi sve jugoslovenske rodoljube. Formiran je »Komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije u inostranstvu« Od jugoslovenskih Jevreja u Komitet je izabran Zdenko Rajh, koji je bio istovremeno i član sekretarijata partijske organizacije unutar Komiteta.

Komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije u inostranstvu pristupio je sistematskom organizovanju Pokreta otpora među jugoslovenskim izbeglicama. Formirani su odbori narodnooslobodilačkog pokreta, koji su bili u prvo vreme ilegalni, a kasnije su legalno delovali. Od druge polovine 1943. godine u tim narodnooslobodilačkim odborima od jugoslovenskih Jevreja aktivni su bili: Slavko Baum, Isa Kabiljo, Leon Kabiljo, Rafailo Talvi, Moreno Armando, Mavro Klajn, Oto Keršner i drugi.

Posebna pažnja je bila posvećena propagandi među Jugoslovenima, i to ne samo u švajcarskoj, nego i u drugim zemljama Evrope u kojima je bilo Jugoslovena. Za organizaciju propagande zaduženi su bili Zdenko Rajh i Matilda Viser-Rajh. Njihov zadatak je bio i delovanje među inostranim diplomatama i diplomatskim predstavnicima u Švajcarskoj, da ih upoznaju sa borbom naroda Jugoslavije. U cilju sprovođenja što bolje propagande među Jugoslovenima, Komitet je izdavao list *Glas slobodne Jugoslavije*, a u uredništvu lista su bili Zdenko Rajh i Matilda Viser-Rajh.

Delovanje Komiteta protezalo se i van granica Švajcarske. On je uputio proglas svim Jugoslovenima u inostranstvu pozivajući ih da se uključe u antifašistički front i pomognu oslobodilačku borbu naroda Jugoslavije.

Značajnu ulogu odigrala je Žaklina Šamarel, koja je bila i član KP švajcarske. Ona je uspela uspostaviti vezu između Komiteta narodnog oslobođenja Jugoslavije u inostranstvu i Komiteta KP švajcarske. U cilju upoznavanja švajcarske javnosti sa ciljevima borbe naroda Jugoslavije, Komitet je zadužio nekoliko svojih članova da u švajcarskim listovima objavljuju članke o toj borbi. Autori tih članaka su bili: Kaldera Jakov, Zdenko Rajh, Greta Konfino, Egon Najman i drugi.

U drugoj polovini 1943, najaktivniji u antifašističkoj grupi u Cirihu bio je dr Žak Konfino, koji je prebegao iz Italije nakon njene kapitulacije. U Cirihu je uređivao list *Sloboda*.

Od posebnog značaja bio je rad Komiteta na organizovanju slanja sanitetskih misija u Jugoslaviju, u sastav NOV. Pored naših zdravstvenih radnika u misijama su bili uključeni i strani lekari, simpatizeri borbe jugoslovenskih naroda. Prva misija je upućena oktobra 1944. i u njenom sastavu je bio i dr Žak Konfino. Aprila 1945, upućena je treća misija u kojoj su se od Jugoslovena nalazili dr Hinko Sale i veterinar Mavro Klajn. Sa misijom je upućena celokupna oprema za jednu dečju bolnicu, kao i veća količina sanitetskog materijala i lekova.

Izvestan broj jugoslovenskih Jevreja prebacio se u drugoj polovini 1944. iz Švajcarske u Jugoslaviju i stupio u NOV.⁶⁰³

U Pokretu otpora u Francuskoj, uključen je bio izvestan broj jugoslovenskih Jevreja, među kojima je bilo i bivših boraca iz sastava španske republikanske armije, koji su po povlačenju te armije dospeli u logore u Francuskoj. Iz tih logora oni su prebegli i stupili u Pokret otpora (dr Jozef Hauptman – Aleksandar Mezić), Hajim Atijas, Mirko Dojht, Lea Kraus). U Pokret je stupio i David S. Demajo-Dido, koji se zatekao u Francuskoj u vreme kapitulacije Jugoslavije. U Francusku je bio upućen od CK KPJ radi prihvatanja jugoslovenskih dobrovoljaca. Godine 1944. u Pokret su stupili Đorđe Fridman-Đorđević i Salamon Katan, nakon bekstva iz nemačkog zarobljeničkog logora.

Značajnu ulogu u Pokretu otpora u Francuskoj odigrao je dr Jozef Hauptman, koji je organizovao i rukovodio sanitetskom službom Pokreta do oktobra 1944. kada se vratio u Jugoslaviju i stupio u NOV (nosilac Partizanske spomenice 1941)

U Pokretu otpora u Belgiji učestvovali su Andrija Baš, Ana Marija Baš i Janoš Baš, učesnici u španskoj republikanskoj armiji. Po povlačenju armije iz španije, uspeli su se prebaciti u Belgiju. U Pokretu otpora stradao je Andrija Baš.

U sledećem pregledu prikazan je broj Jevreja uključenih u NOR u periodu od septembra 1943. do kraja rata, i to po pokrajinama u kojima su živeli do rata:

Kraj	septembar–decembar 1943.		1944.		1945.		Svega		Ukupno	
	NOV	NOP	NOV	NOP	NOV	NOP	NOV	NOP		
Bačka	stupilo	18	2	110	4	23	151	6	157	
	poginulo	6		6	1		12	1	13	
Banat	stupilo	7	6	10		7	24	6	30	
	poginulo	3					3		3	
Bosna i Hercegovina	stupilo	520	256	54	8	30	604	264	868	
	poginulo	65	17	2			67	17	84	
Dalmacija	stupilo	106	17	8	1		113	18	132	
	poginulo	16	3				16	3	19	
Hrvatska i Slavonija	stupilo	493	342	135	10	43	1	671	353	1.024
	poginulo	57	20	2			59	20	79	
Hrvatsko primorje	stupilo	14	6	4			18	6	24	
	poginulo	2					2		2	
Kosovo	stupilo	5	3	2	3		7	6	13	
	poginulo	2					2		2	
Makedonija	stupilo		1	20	2	2	22	3	25	
	poginulo			2			2		2	
Medumurje i Prekomurje	stupilo	13	1	5		1	19	1	20	
	poginulo	2					2		2	
Sandžak	stupilo	2					2		2	
	poginulo	1					1		1	

⁶⁰³ D. Lebović, *Refleksi revolucije*, Beograd 1970.

Kraj		septembar–decembar 1943.		1944.		1945.		Svega		Ukupno
		NOV	NOP	NOV	NOP	NOV	NOP	NOV	NOP	
		Slovenija	stupilo	4		5		1		
	poginulo	1						1		1
Srbija	stupilo	87	17	83	6	13		183	23	206
	poginulo	16	5	2				18	5	23
Srem	stupilo	17	6	23		5		45	6	51
	poginulo	2	2					2	2	4
nepoznata pokrajina	stupilo	12	2	13		4		29	2	31
	poginulo	1						1		1
strane zemlje	stupilo	1	1	30				31	1	32
	poginulo	1						1		1
Svega	stupilo	1.299	660	502	34	129	1	1.930	695	2.625
	poginulo	175	47	14	1			189	48	237

Procenat poginulih (stradalih) u odnosu na broj uključenih u NOR za navedeni period iznosi 8,9%. Od učesnika u NOV poginulo je 9,6%, a od učesnika u NOP stradalo je 7,2%.

Jugoslovenski Jevreji u pokretu otpora u logorima i zatvorima

Među mnogobrojnim Jevrejima koji su bili internirani u razne logore i zatvore, bilo je i članova KPJ, SKOJ-a, kao i pripadnika NOP. Oni su u logorima, odnosno u zatvorima učestvovali zajedno s ostalim političkim zatočenicima u organizovanju pokreta otpora, koji je trebalo da preduzimanjem odgovarajućih mera donekle ublaži teške uslove života zatočenika i organizuje pojedinačna ili grupna bekstva zatočenika.

a) Pokret otpora u logorima i zatvorima u Jugoslaviji

Logor u Kerestincu – Među brojnim političkim zatočenicima koje su ustaše dovele u Kerestinec, bilo je i 25 Jevreja, članova KPJ, SKO-a, kao i simpatizera. O neuspelom pokušaju bekstva iz logora, koje su organizovali politički zatočeniци 13/14. VII 1941. bilo je već govora. Prilikom proboja stradao je najveći broj političkih zatočenika (v. Logor u Kerestincu).

Dubrovački logor – Kako je došlo do formiranja tog logora bilo je već govora. Među zatočenicima bio je i inž. Erlih Evald, predratni član KPJ po čijoj direktivi je krajem 1942. formiran u logoru Oslobođilački front. Istovremeno je oformljena i partijska organizacija, čiji sekretar je bio Viktor Hajon, krojački radnik iz Dubrovnika. Logorska partijska organizacija povezala se s ilegalnom partijskom organizacijom na Lopudu, a veza je održavana preko Gvozdena Rašice, člana Gradskog komiteta KPH Lopud. Od tog Komiteta dobijala je partijska organizacija u logoru partijski materijal, kao i vesti o vojnopolitičkoj situaciji u zemlji i svetu.

Rad partijske organizacije u logoru odvijao se po sistemu trojki, a sem toga organizovano je i nekoliko grupa simpatizera – aktivista, svrstanih po grupama sa 3 do 4 člana. Članovi KPJ i SKOJ-a bili su zaduženi za rad na ideološko-političkom uzdizanju članova grupe.

U logoru je formiran i Narodnooslobodilački odbor, koji se povezao s ilegalnim NO odborom u Lopudu, a veza je održavana preko sekretara tog odbora Ivana Krafta. Narodnooslobodilački odbor u logoru organizovao je prikupljanje finansijskih sredstava, lekova i sanitetskog materijala za partizanske jedinice, kao i otкуп obveznica koje je izdalo Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije.

Dalji rad je bio prekinut krajem maja 1943. godine, kada su Italijani prebacili zatočeničke u logor na Rabu.⁶⁰⁴

Logor u Kraljevici – U logoru je postojala veća grupa naprednih zatočenika, odnosno pristalica NOP, od kojih su bili najaktivniji: dr Hinko Gotlib, dr Aleksandar Goldštajn, prof. Bruno Prister, dr Ivan Berkeš, ing. Pavao Ungar i Ladislav Seke. Postojala je i grupa naprednih omladinaca među kojima su se isticali: Danko Nahmijas, Zlatko Vamošer, Vlatka Vajs, Dragica Vajnberger, Ivo Šoten i drugi.

Napredna grupa u logoru se povezala sa partijskom organizacijom u Tuhobiču, preko koje je uspelo bekstvo nekolicini zatočenika i njihov odlazak u partizane. U logoru je bila oformljena i četa od 50 omladinaca, koja je trebala da bude jezgro buduće vojne jedinice. Sa pripadnicima te čete izvođena je i vojna obuka.

Početkom juna 1943. bio je prekinut rad odvođenjem zatočenika u logor na Rabu.⁶⁰⁵

Logor na Hvaru – Među zatočenim Jevrejima u tom logoru bilo je i nekoliko članova KPJ i SKOJ-a, koji su oformili logorsku partijsku organizaciju, a za sekretara je izabran Jozef Albahari-čučo, predratni član KPJ. U sekretarijatu partijske organizacije bili su: Marcel-Marci Vajs, Ela Samakovlija, Bijanka-Beba Samakovlija i Moric-Moco Kampos. Organizacija se povezala sa partijskom organizacijom na Hvaru, a veza je održavana preko Franje Novaka »Franjića«.

Formiran je bio i Narodnooslobodilački odbor, a njegovi članovi su bili pomenuti članovi partijskog sekretarijata. Odbor je povremeno izdavao Bilten preko kojeg su internirci bili upoznati sa vojnopolitičkom situacijom u zemlji i svetu.

Partijska organizacija sprovela je potrebne pripreme za odlazak veće grupe jevrejskih omladinaca u partizane. Odlazak je bio planiran za početak 1943. godine, a glavni organizatori bekstva su bile Ela i Beba Samakovlija. Do ostvarenja te akcije nije došlo, jer u pripremama nije bilo dovoljno konspiracije. Grupa jevrejskih interniraca, iz bojazni da će Italijani preduzeti represalije prema osta-

^m Kamhi A., M. Levinger, *Pokret otpora među Jevrejima BiH interniranim na Lopudu i Rabu* n.d. str. 255–257.

⁶⁰⁵ Pismeni izveštaji Bruna Pristera iz Zagreba – u arhivi J. R. i usmena izjava dr Ivana Berkeša.

292 J. Romano

lim Jevrejima u logoru nakon bekstva navedenih omladinaca, izvestila je o tome italijansku komandu u mestu. Ela i Beba bile su uhapšene i držane u zatvoru do juna 1943. kada su odvedene u logor na Rabu.⁶⁰⁶

Iz jednog sačuvanog dokumenta se vidi, da je nešto kasnije prebegla u partizane grupa od 15 jevrejskih omladinaca. O tome je izvestilo Zapovjedništvo III domobranskog zbora u Sarajevu aktom broj 626 od 23. III 1943. Glavni stožer oružanih snaga u Zagrebu.⁶⁰⁷

Daljni rad je bio prekinut juna 1943. odvođenjem zatočenika u logor na Rabu.

Logor na Braču – Glavni organizator pokreta otpora u tom logoru bio je Franjo Špicer (Ervin Šinko), učesnik u mađarskoj revoluciji, koji je raspolagao određenim iskustvima u organizovanju otpora. Špicer je organizovao kurseve za ideološko-političko uzdizanje jevrejskih omladinaca.

U logoru je bilo i nekoliko članova KPJ, koji su formirali partijsku organizaciju, koja se povezala sa partijskom organizacijom u mestu Selce (Brač). Veza je održavana preko nekog Joze, zvanog »Papa«. Partijska organizacija u Selcu kooptirala je u MK KPH Selce Jozefa Papu, koji je bio interniran u logoru. Papo je bio predratni član KPJ u Makarskoj.

Logorska partijska organizacija je izdavala povremeno *Zidne novine*, koje je uređivao Vlado Salcberger.

Početakom juna 1943. prestao je daljni rad u tom logoru nakon prebacivanja interniraca u logor na Rabu.⁶⁰⁸

Jevrejski logor na Rabu – Zahvaljujući stečenim iskustvima u organizovanju pokreta otpora u logorima u kojima su bili Jevreji zatočeni pre interniranja u logor na Rabu, koncentraciji većeg broja članova KPJ i SKOJ-a, kao i pripadnika NOP, pokret otpora u logoru na Rabu bio je znatno intenzivniji i svestraniji.

U logoru je odmah formiran Narodnooslobodilački odbor i to u oba dela logora (»Dubrovački logor« i »Logor Kraljevica«), a njihov rad objedinjavao je Izvršni odbor NOO Jevrejskog logora. Predsednik Izvršnog odbora bio je Viktor Hajon, blagajnik Jakob Kajon, a članovi Franjo Špicer (Ervin Šinko), dr Lav Singer, dr Aleksandar Goldštajn i Mirko Levinger. Osnovni zadatak odbora bio je organizovanje i sprovođenje mera za poboljšanje uslova života zatočenika, kao i prikupljanje novčanih sredstava, lekova i sanitetskog materijala za partizanske jedinice.

Sem toga, u oba dela logora formirane su i partijske organizacije, a njihov rad objedinjavao je Logorski komitet KPJ. Članovi Komiteta su bili: Viktor Hajon

⁶⁰⁶ Pismena izjava Ele Samakovlija iz Zagreba – u arhivi J. R.

⁶⁰⁷ Dokumentat u VII Beograd, reg. broj 79, 40/3–2.

⁶⁰⁸ Usmena izjava Vlade Salcbergera iz Beograda.

(sekretar), ing. Evald Erlih, Jozeh Albahari-čučo, Ela Samakovlija, Moric-Moco Campos i Mirko Levinger. Komitet je formirao i »Rukovodeći aktiv logorskih sektora«, u kojem su bili Vlado Salcberger, Marcel-Marci Vajs, Majo Hajon i dr. Svaki član tog aktiva bio je zadužen za određeni sektor.

I pored mera koje je preduzela italijanska logorska uprava da onemogući svaki kontakt između jevrejskog i slovenačkog logora na Rabu, Logorski komitet jevrejskog logora uspeo je uspostaviti tesnu saradnju sa Logorskim komitetom slovenačkog logora. U cilju zajedničkog delovanja oformljen je Komitet KPJ za oba logora. Za sekretara je izabran Jože Jurančič, a za člana Viktor Hajon. Komitet je izradio plan oslobođenja logora i u tom cilju je oformljen Vojni odsek u sastavu Komiteta. U vezi sa planom oslobođenja logora bile su formirane ilegalne jedinice i to: u Jevrejskom logoru – Omladinska četa, a u Slovenačkom veći broj takvih jedinica. One su trebale u datom momentu da prerastu u partizanske jedinice.

Komitet KPJ Jevrejskog logora uspostavio je vezu sa Komitetom KPH na Rabu. Za održavanje veze određeni su Viktor Hajon i Flora Tolentino, a od strane Komiteta KPH Rab Antun Domjan i Vinko Bakota.⁶⁰⁹

U cilju koordiniranja rada NOO Jevrejskog i Slovenačkog logora, formiran je Izvršni odbor za oba logora. Sekretar je bio Jože Jurančič, a član Viktor Hajon. Za održavanje veze sa Jevrejskim logorom, Narodnoosvobodilna fronta Slovenačkog logora odredila je Dragu Kunca, Franca Šlajpaha i Jožu Valentinčiča.

U Jevrejskom logoru postojala je ilegalna tehnika koja je štampala biltene i vesti, i na taj način blagovremeno su upoznavani logoraši sa stanjem na našim i drugim frontovima.

Posebna pažnja bila je posvećena ideološko-političkom radu s omladinom i pripremama za njihovo uključivanje u NOV u datom momentu. Za rad u tom sektoru bio je zadužen Majo Hajon, a za rad sa ženama u okviru AFŽ-a zadužena je bila Ela Samakovlija. Formirani su kursevi za osposobljavanje bolničarki sa kojima je rukovodila dr Irma Špicer-Šinko. Kurseve je završilo 60 omladinki i omladinaca.

Logorski komitet za oba logora doneo je 8. IX 1943. odluku o oslobađanju logora vlastitim snagama. Toga dana održan je miting na kojem je govorio, pored ostalih, i Franjo Špicer-Šinko. Posle mitinga logoraši su krenuli prema kapiji logora i razoružali stražu, a zatim su iz stražare pokupili naoružanje i municiju. To je bilo i prvo oružje s kojim su logoraši raspolagali. Sledećeg dana formirana su u Slovenačkom logoru 4 bataljona, a u Jevrejskom jedan bataljon – Jevrejski rapski bataljon (o toj jedinici bilo je već govora).

⁶⁰⁹ Pismena izjava Flore Tolentino-Devčić iz Zagreba – u arhivi J. R.

Logorski komitet KPJ je bio svestan, da je potrebno brzo delovati, jer je na Rabu postojao italijanski garnizon s oko 2.000 vojnika. Sem toga, komandant garnizona i logora na Rabu, pukovnik Kujuli, okoreli fašistički zločinac, koji je kriv za smrt velikog broja Slovenaca u slovenačkom logoru na Rabu, neće se pomiriti sa akcijom koju su preduzeli logoraši. On je 9. septembra 1943. pozvao predstavnike Jevrejskog i Slovenačkog logora. U ime Jevrejskog logora u razgovoru su učestvovali Franjo Špicer-Šinko i Moric-Moro Kampos. Predstavnici oba logora izjavili su pukovniku Kujuliju (Cuiuli) »da se više ne smatraju internircima i da će oni izabrati svoju upravu«. Odlučno su zahtevali razoružanje italijanskih vojnika i predaju oružja. Kujuli se suprotstavio zahtevima, pa su pregovori prekinuti. On je svesno otezao sa pregovorima nadajući se, da će mu priteći u pomoć neka nemačka jedinica, jer se na svoje vojnike, koji više nisu hteli da ratuju, nije mogao osloniti. Logorski komitet je prozreo njegovu nameru i 11. septembra 1943. doneo odluku, da se italijanski vojnici silom razoružaju. Kujuli je morao popustiti i saglasio se sa predajom polovine naoružanja, a predstavnici logora su se prividno složili sa predlogom.

Logorska straža uspela je tog dana da uhvati Kujulija, a delimično naoružane jedinice Rapske brigade zauzele su borbene položaje. Neke karabinjerske jedinice pružile su u početku otpor, ali su logoraši uspeali da u potpunosti razoružaju italijanske vojnike. Tom prilikom oduzeto je oko 2.000 pušaka i veća količina municije, kao i 6 topova bez zatvarača. S oduzetim oružjem naoružala se cela Rapska brigada.⁶¹⁰

O daljnjem kretanju Rapske brigade, Jevrejskog rapskog bataljona, kao i oslobođenih zatočenika tog logora bilo je već govora.

Logor na Banjici – Uslovi za organizovanje pokreta otpora u logoru na Banjici bili su izuzetno teški, s obzirom na mere koje je preduzela uprava logora. Što se tiče Jevreja, oni su ostajali u logoru vrlo kratko vreme, jer su brzo odvođeni na streljanje. Međutim, značajna je bila uloga dvojice Jevreja zatočenih u tom logoru – Izraila Levia, advokata iz Beograda, i Paula Fišera, trgovca iz Banja Luke, koji su učestvovali u uspešno izvedenom bekstvu nekih logoraša.

Početakom 1944. godine Gestapo je naredio spaljivanje leševa ubijenih logoraša u Jajincima, koji su bili zakopani u zajedničke rake. U grupi koja je vršila iskopavanje leševa i njihovo spaljivanje bili su Levi i Fišer. Ostali pripadnici te grupe za spaljivanje odlučili su da 31. januara 1944. pobjegnu, s tim, što su Levi i Fišer odlučili da im pomognu u bekstvu. Fišer je oteo automat od nemačkog stražara i pucajući na ostale stražare omogućio logorašima bekstvo. S obzirom da je streljište u Jajincima bilo ograđeno bodljikavom žicom, Levi je legao na žicu i preko njegovog tela su ostali zatočeniци uspeali da se prebace preko žičane ograde i pobjegnu. Tom prilikom ubijeni su od nemačke straže Fišer i Levi.⁶¹¹

⁶¹⁰ J. Romano, n.d. str. 20–29.

⁶¹¹ D. Drča, *Lomača na Jajincima, Otpor u žicama I*, Beograd 1969. str. 158.

Logor u Bačkoj Topoli – U organizovanju pokreta otpora u tom logoru, vrlo aktivni su bili jevrejski omladinci, skojevci 1942. godine, i to: Tibor Štern-Zvezdanić iz Bačke Topole i Đorđe Singer iz Subotice. Obojica su internirani u logor kao pripadnici NOP. U logoru su produžili s ilegalim radom povezavši se s organizacijom pokreta otpora u Bačkoj Topoli, kojom je rukovodila dr Ruža Blau-Francetić. Uprava logora je otkrila rad skojevaca i Tibora Šterna-Zvezdanića uputila na prisiljan rad u Mađarsku, odakle je pobjegao 1944. i stupio u NOV, a Đorđa Singera u zatvor u Šatoraljuhelju, gde je poginuo marta 1944. prilikom pokušaja proboja iz zatvora.⁶¹²

Logor u Jasenovcu – Bilo je pokušaja političkih zatočenika da se organizuje proboj iz logora. Jedan od organizatora je bio dr Milo Bošković, koji je okupio oko 20 političkih zatočenika. Međutim, ustaše su otkrile njihov rad. Svi su pobijeni septembra 1944.

Jedna grupa članova KPJ odlučila je 21. aprila 1945. da izvrši proboj zatočenika iz logora u Jasenovcu. Odlučeno je, da se proboj izvrši 22. aprila 1945. Tog dana, David Atijas brijući jednog ustašu zaklao ga je britvom i oduzeo mu revolver, a Egon Berger zadavio je drugog ustašu i takođe mu oduzeo revolver. Na izlasku iz logora Milan Ristić zadavio je stražara i oduzeo mu puškomitraljez. Organizacijom proboja rukovodio je Ante Bakotić. Proboj je istovremeno izveden i u logoru »Kožara«. Prilikom proboja stradao je najveći broj zatočenika u bekstvu, ali izvestan broj je spašen. Da nisu pobjegli bili bi bez sumnje, pobijeni već sledećih dana.⁶¹³

Zatvor u Splitu – Godine 1942. italijanski fašisti uspeali su da otkriju veći broj pripadnika NOP u Splitu, među kojima je bilo i Jevreja. Od uhapšenih Jevreja članovi KPJ su bili: Avram-Berto Altarac (član MK KPH Split), Izidor A. Finci i Cadik D. Danon. Još u vreme dok su bili u istražnom zatvoru, članovi Partije obrazovali su zatvorski Komitet KPJ u koji su ušli i Altarac i Danon. Komitet je organizovao u zatvoru kurseve za ideološko-političko uzdizanje zatvorenika i izdavao ilegalni list koji je uređivao Avram Altarac. Sud je osudio Altarca na 20 godina robije. Po izricanju presude ostao je u splitkom zatvoru. Finci je osuđen na 12 godina robije i odveden je u zatvor u Italiju. Danon, zbog nedostatka dokaza, nije osuđen na robiju, već je odveden u logor Abero Belo (Italija).⁶¹⁴

Zatvor u Idrizovu (kod Skoplja) – U leto 1944, u zatvoru je bilo zatočeno 350 političkih osuđenika, među kojima i 19 makedonskih Jevreja. Članovi KP Makedonije formirali su u zatvoru Komitet KP Makedonije, koji je doneo odluku, da se izvrši proboj iz zatvora. U vezi s tim, izvršene su i odgovarajuće organizacione pripreme. Među zatvorenicima nalazio se i Đorđe Blajer, dentista, koji je radio u zatvorskoj ambulanti. On je dobio zadatak da preko veze obavesti partijsku

⁴¹² M. Vrtunski, n.d. str. 35. 135.
2. Milisavac, n.d. str. 240.

⁶¹³ E. Berger, *Pobuna u Kožari, Otpor u žicama 1*, Beograd 1969, str. 74.

⁶¹⁴ Usmena izjava Cadika D. Danona iz Beograda.

organizaciju van zatvora o navedenoj odluci, kako bi organizovala prihvat zatočenika nakon proboja. Sem toga, Blajer je stupio u vezu i s upravnikom zatvora i privoleo ga da sarađuje sa zatočenicima prilikom proboja i da izda izvesnu količinu oružja zatočenicima.

Proboj je uspešno izvršen 29. avgusta 1944. i po oslobođenju zatočenici su stupili u redove 3. makedonske brigade, koja je u to vreme krenula prema Idrizovu.⁶¹⁵

b) *Pokret otpora u logorima i zatvorima van Jugoslavije*

Navedeno je, da su okupatori odveli veliki broj Jugoslovena u razne logore i zatvore van Jugoslavije, a među njima je bilo i jugoslovenskih Jevreja. U logorima, odnosno zatvorima, članovi KPJ uspešno su organizovali pokret otpora, bez obzira na represalije od strane uprava logora i zatvora, ukoliko bi otkrili učesnike pokreta otpora.

Logor u Feramonte – Italijanski fašisti internirali su u taj logor veći broj Jugoslovena, zarobljenih partizana i pripadnika NOP, među kojima je bilo i Jevreja.

Članovi KPJ, SKOJ-a i pripadnici NOP organizovali su u logoru Antifašistički front, a za sekretara te organizacije izabran je Iso Baruh, pravnik iz Sarajeva. Od jugoslovenskih Jevreja naročito su aktivni bili: ing. Oto Pancer, Mirko Haler, Aleksandar-Saša Demajo, Bojana Samuila Jakovljević, Iso Kabiljo, mr ph. Bela Štajner i dr. Aleksandar-Saša Demajo, iz Beograda, organizovao je u logoru omladinski aktiv u koji su bili uključeni i sledeći jevrejski omladinci: Drago Baum, Mirko Haler, Vlado Baum, Samuilo Altarac-Buči, Moša H. Cević, Paja Ciner, Ivan Singer, Srećko Frajndlih, Braco Alkalaj, Samuel Abinun. Hajim Papo, Josif Papo, David Štern i dr. Svi su stupili po kapitulaciji Italije u NOR. Neki od njih su stupili u Jevrejski vod u sastavu 1. prekomorske brigade.⁶¹⁶

Logor u Abero Belo (Italija) -- U njemu su bili zatočeni politički osuđenici, partizani i pripadnici NOP. Članovi KPJ u logoru obrazovali su ilegalni Logorski komitet KPJ i Antifašistički front. Član tog Komiteta bio je i Cadik D. Danon, koji je doveden iz splitskog zatvora. Komitet je organizovao ideološko-političke kurseve za uzdizanje zatočenika, kao i izlaženje ilegalnog lista *Sedam dana*. Urednik lista je bio Cadik Danon. Po kapitulaciji Italije najveći broj zatočenika stupio je u NOR.⁶¹⁷

Zarobljenički logori u Nemačkoj – Nakon raspada jugoslovenske vojske u aprilskom ratu 1941. godine, među rezervnim oficirima i vojnicima koje su Nemci odveli u zarobljeničke logore u Nemačku bio je i izvestan broj članova KPJ,

^{6.3} Gelena Koculovska, n.d. str. 362.

^{5.6} Usmena izjava Aleksandra-Saše Demajo iz Beograda.

^{6.7} J. Romano, *Sudjelovanje splitskih Židova u narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije, Židovi u povijesti Splita* Split 1971, str. 185.

SKOJ-a, kao i simpatizera Partije. Njihovo prisustvo u logorima bilo je od izuzetnog značaja za pokretanje i rasplamsavanje antifašističkog pokreta među zarobljenim jugoslovenskim oficirima i vojnicima. Među članovima KPJ bilo je i izvestan broj Jevreja, predratnih revolucionara (Oto Bihalji, ing. Žarko Kapon, Marko Šrajber, Sima Karaoglanović, Isak Ozmo, Jovan-Joca Fišer, Drago Jinker, Leon Koen, Todor Hirš-Jelić, dr Arpad Lebl, Leon J. Papo). Oni su se aktivno uključili u Antifašistički pokret. Nosioci su Partizanske spomenice 1941.

Iako su Jevreji članovi KPJ bili izdvojeni sa drugim Jevrejima u posebne barake, njihovo političko delovanje se odvijalo ne samo unutar jevrejskog dela logora, već logora u celini. Uspeli su ostvariti tesnu saradnju sa svima antifašistima u logoru, a od posebnog značaja je bilo njihovo političko delovanje među zarobljenim jugoslovenskim vojnicima. Taj zadatak je posebno poveren Simi Karaoglanoviću, predratnom revolucionaru.

Godine 1941. formiran je u zarobljeničkom logoru u Nirnbergu (Oflag XIII B) ilegalni Logorski komitet KPJ u koji su ušli od Jevreja Oto Bihalji, Marko Šrajber i Sima Karaoglanović. U tom logoru bili su i ing. Žarko Kapon i Isak Ozmo, obojica predratni članovi KPJ. Zadatak Logorskog komiteta je bio da raskrinka pristalice »Apela«, koji su se solidarizali s izdajničkom vladom Milana Nedića u Srbiji i s okupatorom i potpisali »Nirnberšku deklaraciju«. Logorski komitet zauzeo je odlučan stav protiv diskriminatorskih postupaka uprave logora prema antifašistima i Jevrejima, koji su bili protiv »Apela«. U vezi s tim, organizovao je intenzivan politički i kulturni rad među zarobljenicima.

Rad Logorskog komiteta u Nirnbergu prekinut je maja 1942. nakon odvođenja Jevreja i antifašista u logor u Osnabruk (Oflag VI C). U tom logoru je već bilo oko 200 rezervnih oficira Jevreja, a bio je formiran i Logorski komitet KPJ u koji su kooptirani Oto Bihalji i Marko Šrajber po dolasku iz logora u Nirnbergu.

Antifašistički pokret u logoru u Osnabriku dobijao je svakim danom sve više u intenzitetu i masovnosti. Centar aktivnosti tog pokreta bio je logor »u« u sastavu ostalog dela logora Oflaga VI C. U logoru »D« smešteni su antifašisti i članovi KPJ i to u barakama 35 i 36, kao i Jevreji u barakama 37 i 38. U baraci 37 određena je soba broj 7 (»sedmica«) za sastajanje Logorskog komiteta i obavljanje tehničkih poslova. Svaka od navedenih baraka imala je i svoje partijsko rukovodstvo: u baraci 37 – Oto Bihalji, Sima Karaoglanović i Marko Šrajber, a u baraci 38 – Jovan-Joca Fišer, Todor Hirš-Jelić, Drago Jinker i Leon Koen.

U »sedmici« je bila smeštena ilegalna tehnika za koju je bio zadužen Sima Karaoglanović. U njoj su umnožavani leci, bilteni, izrađivane lažne isprave i propusnice, umnožavane radio-vesti, itd. U posebnom bunkeru bio je smešten radio-aparat, koji je ilegalnim putem nabavio Oto Engl (Miodrag-Grga Anđelinović). Za rukovanje radio-aparatom zaduženi su bili Rudi Štajner, ing. Ernest Rajh i ing. Ervin Šalamon, a za hvatanje vesti Aleksandar Heron i Ladislav Levental. Članovi Ko-

miteta Dejan Lapčević i Sima Karaoglanović redigovali su vesti pre njihovog objavljivanja u biltenu. I pored svih nastojanja, logorskoj upravi nije uspelo da otкриje radio-aparat.

U »sedmici« je umnožavan i ilegalni list *Sedmica*, koji je izlazio jednom nedeljno, a uređivali su ga Sima Karaoglanović i dr Josip Presburger. U listu su objavljivi najvažniji događaji sa frontova, kao i događaji iz Jugoslavije i logora. Kasnije je list dobio naziv *Trideset i sedmica* (po baraci u kojoj je uređivan).

Logorski komitet zadužio je neke članove KPJ posebnim zadacima: Simu Karaoglanovića za rad sa zarobljenim jugoslovenskim vojnicima, a ženu Kozinskog za uspostavljanje i održavanje veze sa sovjetskim zarobljenicima, koji su se nalazili u susednom logoru. S obzirom da su Nemci zverski postupili sa ruskim zarobljenicima, to je Logorski komitet nastojao da im pomogne u granicama mogućnosti. Ilegalnim putem upućivana je hrana, odeća, lekovi, kao i bilten »Kružok« na ruskom jeziku, koji je uređivao Kozinski.

Posebnu pažnju posvetio je Logorski komitet organizovanju kulturnog, prosvetnog i zabavnog života u logoru. Na inicijativu Komiteta formirana su razna stručna udruženja u kojima su bili angažovani i Jevreji: u Udruženju pravnika – dr Nikola Balog; Udruženju ekonomista – Leon J. Papo; Udruženju inženjera – ing. Zlatko Najman; Udruženju tehničara – Đorđe N. Gabor, itd.

Za organizovanje zabavnog života zaduženi su bili: Rafailo Blam, ing. Žarko Kapon, Isak-Bata Amar, Leon Atijas i Oto Rajs. Rukovodilac Umetničke grupe, koja je organizovala »malo pozorište« bio je Moša Beraha. Ta grupa je izdavala i *Glasnik književne grupe*, koji je uređivao Stanislav Vinaver. U Glasniku je svojim radovima učestvovao i veći broj Jevreja.

U drugoj polovini 1943. u logoru je formiran Logorski univerzitet na kojem su održavana predavanja iz oblasti opšte istorije, političke ekonomije, političkih nauka i dr. Od Jevreja, predavači su bili dr Albert Vajs i dr Andrija Gams.

Uprava logora je zabranila u drugoj polovini 1943. godine rad kulturnih udruženja, nakon pobeđe antifašističke liste na izboru za glavnog poverenika logora. Međutim, Logorski komitet, i pored zabrane, pronalazio je odgovarajuće forme rada.

Od posebnog značaja je bilo formiranje Antifašističkog veća u drugoj polovini 1943, koje je imalo svoj statut i rukovodstvo – Odbor antifašističkog veća. Od Jevreja u taj odbor su ušli: dr Albert Vajs (sekretar), dr Lavoslav Kadelburg, ing. Zlatko Najman, dr Herman Helfgot (rabin) i Marko Šrajber.

I u zarobljeničkom logoru u Štrasburgu, a kasnije i u logoru u Barkenbrigeu, u koje su bili odvedeni jevrejski zarobljenici u drugoj polovini 1943. godine, na-

stavljene su u okviru antifašističkog pokreta. U logoru u Barkenbrigeu pokrenut je list »12. čas«, koji su uređivali dr Albert Vajs, Stevan Jakovljević i Sima Karaoglanović. Kada se u logoru u Barkenbrigeu pronela vest, da će jevrejski zarobljenici i komunisti biti predati Gestapou, Logorski komitet je preduzeo mere za eventualno bekstvo. Naređeno je grupi zarobljenika, među kojima su bili i ing. Žarko Kapon, Solomon Almulji, Mile Gutman, Samuilo Amodaj i dr. da ispod logora za bekstvo iskopaju tunel. No, zbog brzog nadiranja savezničkih vojnih jedinica sa zapada, zločinačka namera Nemaca nije ostvarena.

Po direktivi Antifašističkog veća stvorene su u logoru u Osnabriku, a kasnije u logoru u Štrasburgu, za svaku eventualnost, vojne organizacije u vidu bataljona, četa i vodova u kojima je bio znatan broj Jevreja na komandnim i političkim dužnostima. Ta organizacija došla je do izražaja nakon bekstva veće grupe zarobljenika iz logora u Redericu, kada je Logorski komitet preuzeo rukovođenje tom grupom. U štabu je bio i Oto Bihalji.⁶¹⁸

Dat je kratak pregled organizacije antifašističkog pokreta u nekoliko zarobljeničkih logora u Nemačkoj, u kojima je bio interniran najveći broj jevrejskih zarobljenika – rezervnih oficira i vojnika. Međutim, manji broj Jevreja bio je zatočen u nekim drugim zarobljeničkim logorima, ali su se i u tim logorima Jevreji uključili u antifašistički pokret. Jedan izraziti slučaj poznat je iz logora u Krimtšavu, u kome je bio zatočen Moša i. Gabaj, student medicine. Godine 1943. organizovao je sabotažu u plinari, ali je uhvaćen i preki vojni sud u Dresdenu osudio ga je na smrt.⁶¹⁹

Zatvor u Vacu – U tom zatvoru je bilo zatočeno u toku 1942. i 1943. godine oko 120 političkih osuđenika, među kojima je bio veći broj članova KPJ i SKOJ-a. Do intenzivnog rada među političkim zatočenicima došlo je početkom 1943. godine, kada su dovedeni na izdržavanje kazne Jozef Levinger i Ivan Šuc, članovi KPJ. Ubrzo je formiran Antifašistički front u čijem rukovodstvu su bili i Jozef Levinger i Ivan Šuc. Formiran je i ilegalni zatvorski Komitet KPJ pod čijim rukovodstvom se odvijao ideološko-politički rad sa zatočenicima. To rukovodstvo je vršilo i pripreme za organizovano bekstvo političkih zatočenika iz zatvora. Međutim, u drugoj polovini 1943. rad je prekinut odvođenjem jednog broja političkih zatočenika u zatvor u Šatoraljuhelju, a jednog broja u kažnjeničke radne čete.⁶²⁰

Zatvor »Maria nostra« – Među zatočenicama bio je veći broj istaknutih revolucionara iz predratnog perioda. One su odmah pristupile organizovanju ilegalnog zatvorskog rukovodstva u kojem su bile i sledeće Jevrejke: Magda Bošan, Marta Husar i Zora Rakoši-šer. Posebna pažnja bila je posvećena ideološko-političkom radu sa zatočenicama, a sem toga, organizovan je i kulturno-zabavni život u za-

⁶¹⁸ j. Presburger, n.d. str. 225–272.

S. Karaoglanović, *U ratnom zarobljeništvu*. Albert Vajs, Beograd 1965, str. 39–66.

M. Vujanović, *Partijski rad u zarobljeničkom logoru u Osnabriku*, Četrdeset godina 7, Beograd 1961, str. 533, 537, 556.

⁶²⁰ Dokumentat u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.

Z. Milisavac, n.d.

tvoru. Rad je prekinut juna 1944. kada su zatočenice odvedene u budimpeštanski, a zatim u zatvor u Komarnu. Krajem 1944. odvedene su u koncentracione logore u Nemačku, gde su mnoge od njih nastavile s ilegalnim radom među logorašicama. U tom radu naročito se isticala Henrijeta Štajner nosilac Partizanske spomenice 1941.⁶²¹

Zatvor u Asodu – Pomenuto je, da su omladinci, tj. maloletnici, koji su osuđeni kao pripadnici NOP, dovedeni u taj zatvor juna 1944. i da su pobjegli iz zatvora krajem novembra 1944.

Među političkim zatočenicima-maloletnicima bilo je 9 Jevreja i svi su bili članovi SKOJ-a. Neposredno po dolasku u zatvor organizovali su skojevci aktiv kojim je rukovodio Gavro Altman. Posebna pažnja bila je posvećena ideološko-političkom radu kao i pripremanju organizovanog bekstva iz zatvora. Oni su uspjeli da se povežu sa nekim službenicima iz uprave zatvora, kao i s nekim stražarima, koji su ispoljavali prema zatočenicima posebnu »blagonaklonost«, jer su uvideli da će ubrzo doći do propasti »sila Osovine«. Uz izvesnu pomoć navedenih službenika i stražara svih 9 Jevreja su uspjeli noću 28/29. novembra 1944. da pobjegnu iz zatvora. Nakon bekstva stupili su u NOV: Gavro Altman, Ivan Haker, Vladimir Rotbart i Nikola Timar, dok je u Crvenu armiju stupio Egon Stark. Ostali su nakon višemesečnog lutanja uspjeli da se vrate u Jugoslaviju.^{621*}

Zatvor u Segedinu – »Čilag« – U zatvoru je bio oko 150 političkih zatočenika, među kojima je bilo članova KPJ, SKOJ-a i pripadnika NOP.

Jedan od organizatora pokreta otpora u zatvoru bio je poznati revolucionar Aleksandar Grujić, koje je u odeljenju za starije zatočnike oformio partijsku, a u odeljenju za maloletnike skojevsku organizaciju. Partijskom organizacijom rukovodio je Grujić. U toj organizaciji bili su sledeći Jevreji: Josip Brajner, Aleksandar Brezdička, Tibor Gotesman, Matija Šimerling, ing. Vilmoš Špajdl, Jovan Štajnic, Ivan Šenk i Đorđe Farago (kandidat za člana KPJ). U skojevskoj organizaciji su bili: Stevan Abraham, Aleksandar Blau, Tibor Fajngold, Ladislav Fridman, Ivan Gal, Emil Keiner, Pavle Lang, Ferenc Levi, Adolf Mencer, Tibor šenbrun, Filip Štajn, Robert Vajman i Pavle Vinter.

Osnovni zadaci partijske organizacije bili su: održavanje jedinstva kolektiva i borba protiv pojave malodušnosti kod zatočenika, ideološko-politički, kao i kulturno-prosvetni rad. Vršene su pripreme za eventualno organizovano bekstvo političkih zatočenika. U drugoj polovini 1942. Grujić je odveden na prisilan rad, pa su u partijsko rukovodstvo izabrani Lazar Plavšić i ing. Vilmoš Špajdl. Usledio je period opadanja u intenzitetu političkog rada sve do početka 1943. tj. do dolaska veće grupe komunista iz novosadskog i subotičkog istražnog zatvora. Ubrzo je oživeo ideološko-politički rad: obrađivane su teme iz istorije KPJ, istorije jugo-

⁶²¹ D. Jelić, n.d. str. 160–161.

^{621*} V. Rotbart, n.d. str. 294–296.

slovenskog sindikalnog pokreta, ekonomske i socijalne strukture Jugoslavije, međunarodnog radničkog pokreta, nacionalnog pitanja, dijalektičkog materijalizma i dr. Pojedina predavanja ili teze umnožavane su i davane skojevskoj organizaciji. Krajem 1943, pokrenuto je i izdavanje ilegalnog zatvorskog lista na srpskohrvatskom i mađarskom jeziku (*Glasnik – Hirado*). U uređivačkom odboru, pored ostalih, bio je i Špajdl Vilmoš. List je izdavan do maja 1944. kada je za njega donela zatvorska uprava, pa je po direktivi Partije prestao da izlazi.

Zahvaljujući organizovanom radu Partije, izvršeno je bekstvo većeg broja zatočenika 19. oktobra 1944, koji su bili uključeni u kažnjeničku radnu četu broj 452. Bekstvo je izvršeno iz Baje, gde se u to vreme nalazila pomenuta četa na prisilnom radu.

U odeljenju za maloletnike postavljen je po direktivi Grujića za rukovodioca skojevske organizacije Gavro Altman. Radu te organizacije mnogo je pridonela partijska organizacija iz odeljenja za starije zatočenike. Interesantan je vid pomoći, koju su ukazali komunisti skojevcima. U zatvoru je postojala prostorija, koja je korišćena kao jevrejska bogomolja. Svakog petka uveče, za vreme održavanja verskog obreda, uz komunistu je sedeo po jedan skojevac, koga je komunista upoznavao sa temama iz oblasti proletrske revolucije, dijalektičkog materijalizma i iz drugih oblasti. Sve je to urađeno sa znanjem zatvorskog jevrejskog sveštenika dr Frenkla. Skojevci su po povratku u svoje ćelije prenosili ostalim skojevcima ono, što su čuli od starijeg komuniste.

U odeljenju za žene nije formirana partijska i skojevska organizacija iz prostog razloga, što su zatočenice ostajale u tom zatvoru kratko vreme i odvođene u druge zatvore za žene. U tom odeljenju od Jevrejki član KPJ bila je mr pharm. Klara Klajn a Margita Dreksler kandidat za člana KPJ.⁶²²

Zatvor u Šatoraljuhelju – Pomenuto je, da su odvedeni politički zatočenici februara i oktobra 1943. iz zatvora u Vacu u zatvor u Šatoraljuhelju. Još u zatvoru u Vacu postojao je dobro organizovan pokret otpora i po dolasku u Šatoraljuhelj politički zatočenici su ubrzo oformili organizaciju pokreta otpora. Jedan od rukovodilaca tog pokreta bio je Ivan Šuc, koji je bio zadužen za ideološko-politički rad sa zatočenicima, kao i za uređivanje ilegalnog zatvorskog lista *Okovana Vojvodina*.

⁶²² Vl. Rotbart, n.d. str. 70, 194–195.
M. Dubajić, n.d. str. 316 i 319.

Rukovodstvo pokreta otpora otpočelo je sa pripremama za organizovano bekstvo političkih zatočenika iz zatvora. Zatočenici su svrstani u grupe, a ove u odeljenja s tim, što je svaka grupa imala svog komandira. Komandir jedne grupe bio je Ivan Šuc, a druge Antal Benji. Odlučeno je da se proboj izvrši 22. marta 1944.

Određenog dana proboj je uspešno izvršen. Zatočenici su razoružali zatvorsku stražu i tom prilikom je poginuo Đorđe Miler, dok su Nikola Husar i Đorđe Singer ranjeni, ali su uspeli pobeći. Međutim, u pomoć zatvorskoj straži pritekli su nemački vojnici iz obližnjeg garnizona. Prilikom hvatanja odbeglih zatočenika Nemci su ubili veći broj, a u njihovom hvatanju učestvovalo je i mesno stanovništvo. Oni koji nisu ubijeni pohvatani su, sem Šuca i Singera, koji su videvši da proboj nije uspeo, izvršili samoubistvo. Pohvatani Antal Benji, Ljudevit Husar i Ižak Gane osuđeni su na smrt i obešeni 6. aprila 1944, dok su Franjo Levi, Imre Husar i Nikola Husar osuđeni na višegodišnju robiju. Husar Nikola, koji je prilikom proboja ranjen, odveden je u bolnicu, gde je umro od sepse.⁶²³

Opšti osvrt o učešću Jevreja u NOR

Uključivanje Jevreja Jugoslavije u narodnooslobodilački rat bilo je uslovljeno raznim objektivnim i subjektivnim faktorima, što je imalo vidnog odraza na broj uključenih sa pojedinih teritorija Jugoslavije, naročito 1941. godine. U nekim pokrajinama bili su dominantni objektivni, a u nekim subjektivni faktori.

Sem toga, zavisno od stepena razvoja ustanka, odnosno oslobodilačke borbe 1941. godine, u pojedinim pokrajinama je bio uključen veći broj Jevreja u sastav NOP, a u nekim u sastav NOV. Karakteristično je za Bačku, da je došlo do uključivanja velikog broja Jevreja u NOP na početku ustanka, a da je 1942. došlo do njihove pasivizacije nakon masovnog hapšenja Jevreja, pripadnika NOP od strane mađarskih fašista.

i pored subjektivnih i objektivnih faktora zbog kojih nije došlo do masovnijeg uključivanja Jevreja u NOR, ipak broj uključenih nije bio mali. Zavisno od stepena delovanja tih faktora, u nekim pokrajinama procenat uključenih je bio veći, a u nekima manji.

Iz sledećeg pregleda vidi se broj uključenih u NOR od 1941. godine pa do kraja rata po pokrajinama u kojima su živeli do rata:

⁶²³ 2. Milisavac, n.d.

Kraj		NOV	NOP	Svega u NOI
Bačka	stupilo	164	288	452
	poginulo	19	144	163
Banat	stupilo	28	16	44
	poginulo	4	9	13
Bosna i Hercegovina	stupilo	998	408	1.406
	poginulo	305	135	440
Crna Gora	stupilo	1		1
	poginulo			
Dalmacija	stupilo	133	39	172
	poginulo	20	10	30
Hrvatska i Slavonija	stupilo	972	506	1.478
	poginulo	157	119	276
Hrvatsko primorje	stupilo	24	7	31
	poginulo	4		4
Kosovo	stupilo	15	14	29
	poginulo	7		7
Makedonija	stupilo	65	81	146
	poginulo	14	71	85
Medumurje i Prekomurje	stupilo	29	29	58
	poginulo	8	3	11
Sandžak	stupilo	8	1	9
	poginulo	4		4
Slovenija	stupilo	11		11
	poginulo	2		2
Srbija	stupilo	378	158	536
	poginulo	154	86	240
Srem	stupilo	91	27	118
	poginulo	20	17	37
nepoznata pokrajina	stupilo	44	4	48
	poginulo	4	1	5
strane zemlje	stupilo	32	1	33
	poginulo	1		1
Svega	stupilo	2.993	1.579	4.572
	poginulo	722	596	1.318

Od uključenih u NOR poginulo je (stradalo) 28,95%. U sastavu NOV poginulo je 24,1 %, a u sastavu NOP stradalo je 38,1 %.

Od 722 učesnika poginulih u NOV, u vreme pogibije bili su na sledećim dužnostima: borci 391, desetari 2, vodnici 5, zamenici komandira čete 2, komandiri čete 10, komandiri bataljona 3, komandanti odreda 4, načelnik štaba grupe odreda 1, pomoćnik za pozadinu pri GŠ 1, politički delegati 6, zamenik komesara čete 1, komesari čete 27, zamenik komesara bataljona 1, komesari bataljona 11, komesari odreda 4, komesar divizije 1, obaveštajni oficiri 6, oficiri za vezu 2, članovi politodela 17, na radu u komandama mesta i komandama vojnih područja 7, na sanitetskim dužnostima 199, intendantskim dužnostima 14, veterinarskim dužnostima 2 i administrativnim dužnostima 2.

Od 596 učesnika stradalih u NOP, u vreme stradanja bili su na sledećim dužnostima: organizatori ustanka i politički radnici u pozadini 95, članovi udarnih grupa 142, aktivni saradnici NOP 213, na raznim dužnostima u pozadini (prosvetnim, kulturnim, na radu u radionicama, magacinima, menzama i dr.) 146.

Broj poginulih i stradalih Jevreja u NOR očito govori o njihovom značajnom doprinosu u narodnooslobodilačkom ratu. Posebno je njihov značajan doprinos u oblasti sanitetske službe u kojoj je, od početka ustanka pa do kraja rata, nedovoljan broj zdravstvenih radnika predstavljao vrlo ozbiljan problem, koji je u znatnoj meri bio ublažen uključivanjem većeg broja Jevreja – zdravstvenih radnika u njen sastav. U NOR je bilo uključeno preko 300 lekara, 70 farmaceuta, 100 studenata medicine, 40 studenata farmacije i 100 bolničarki.

Od navedenog broja, kao što je napred navedeno, poginulo je 153 lica na sanitetskim dužnostima i to: 44 lekara, 8 farmaceuta, 14 studenata medicine, ? studenta farmacije i 83 bolničarki. Pored njih poginulo je još 6 lekara, 6 farmaceuta i 22 medicinara na dužnostima van saniteta, uglavnom, u sastavu NOP.

U sledećem pregledu prikazan je broj uključenih i broj poginulih (stradalih) po godinama uključivanja u NOR:

stupilo u NOR	1941. g.		1942. g.		januar – septembar 1943. g.		septembar – decembar 1943. g.		1944. g.		1945. g.		Ukupno
	NOV	NOP	NOV	NOP	NOV	NOP	NOV	NOP	NOV	NOP	NOV	NOP	
	565	757	321	125	177	2	1.299	660	502	34	129	1	4.572
poginulo u NOR													
1941. g.	74	216											290
1942. g.	202	104	16	1									320
1943. g.	71	151	63	8	20		52	5					370
1944. g.	34	51	27	8	13		101	40	13	1			289
1945. g.	8	10	3	1	2		22	3	1				50
Svega	389	529	109	18	35		175	48	14	1			1.318
preživelo rat	176	228	212	107	142	2	1.124	612	488	33	129	1	3.254

Brojčani pokazatelj u navedenom pregledu očito opovrgava izjave nekih istoričara, da je u NOR-u bio uključen »mali broj Jevreja«. U *Dnevniku Vladimira Dedičera* napisano je krajem novembra 1942. godine: »Malo nam je Jevreja prišlo. Ne znam da li poznajem više od 50 boraca u našim redovima – i to sve komu-

ništi.« Taj podatak daje, bez sumnje, netačnu sliku o učešću Jevreja Jugoslavije u narodnooslobodilačkom ratu. Iz napred navedenog pregleda se vidi, da je u vreme kada je Dedijer uneo taj podatak u *Dnevnik*, u NOR bilo uključeno oko 1.780 Jevreja od kojih 886 u redovima NOV, a ostali su bili u sastavu NOP. Već na početku ustanka, tj. 1941. godine u NOR je stupilo oko 1.320 Jevreja, od kojih 565 u NOV i 757 u NOP. Od učesnika u NOR koji su stupili 1941. godine, poginulo je, odnosno stradalo u toku rata 908 lica. Od preživelih 150 su nosioci Partizanske spomenice 1941. Od učesnika u NOP iz 1941. godine, okupatori su uspeli pohvatati te godine oko 300 (najvećim delom iz Bačke), koji su internirani u logore. Broj učesnika u NOR 1941. godine bio bi, bez sumnje, znatno veći, da Italijani nisu konfinirali i internirali u razne logore oko 6.000 Jevreja, koji su prebegli neposredno po kapitulaciji Jugoslavije, tj. u vreme kada još nije došlo do opštenarodnog ustanka, na teritoriju »Zone I« i »Zone II«, kao i u Italiju. Treba napomenuti i tu činjenicu, da su Nemci i ustaše internirali u razne koncentracione logore počev od sredine 1941. pa do kraja te godine, oko 20.000 Jevreja. Bez sumnje i izvesni nepravilni postupci u nekim odredima u vezi sa prijemom Jevreja u te odrede, bili su od uticaja na uključivanje Jevreja u NOV na početku ustanka, kao npr. »kalinovački slučaj«. Oko 80 sarajevskih Jevreja uspeo je da se prebaci u Kalinovik radi uključivanja u Kalinovački partizanski odred. S obzirom da su se u Odred uvukli i četnički elementi, koji su bili protiv njihovog prijema, jer im nisu potrebni »kaputaši«, vraćeni su u Sarajevo i mnoge od njih su ustaše pohvatale i odvele u logor, gde su stradali. Vraćanje te grupe dezorijentisalo je i mnoge sarajevske Jevreje, koji su imali nameru da se uključe u Kalinovački odred.

Sem toga, treba imati u vidu i činjenicu, da su Jevreji do rata živeli u gradovima iz kojih je bilo vrlo teško prebaciti se do partizana u šumi, odnosno na slobodnu teritoriju.

Postoji i mišljenje, da su se Jevreji uključili u NOV da bi se spasli od genocida, negirajući postojanje svesnog faktora, činjenica je da je svesni faktor odigrao vrlo značajnu ulogu u vezi s uključivanjem Jevreja u narodnooslobodilački rat, a u prilog takvom zaključku govore i sledeći podaci:

- najveći broj Jevreja koji su se uključili 1941. godine u NOR bili su predratni članovi KPJ i SKOJ-a, kao i simpatizeri Partije;
- u organizovanju ustanka učestvovao je znatan broj Jevreja: Moša Pijade, Pavle Pap, Pavle Goranin, Nisim Albahari, Robert Domani, Adolf Štajnberger, inž. Izidor Baruh, Joža Baruh, Moša Albahari, Oskar Danon, Stanko Salcberger, Srećko Goranin, Solomon Anaf, Albert Trinki, Zdenko Has, dr Ištvan Gere, dr Adolf Singer, dr Leo Geršković, Josip-Pepa Polak i drugi;
- po oslobođenju Jevreja iz italijanskih koncentracionih logora, oni su masovno stupili u NOR. Od oko 4.000 zatočenika stupilo je oko 2.000, odnosno 50%. Me-

đutim, procenat uključenih, ako se izuzmu deca, starci i bolesne osobe (bilo ih je oko 1.000), iznosi preko 62%.

Iz navedenog pregleda se vidi, da je 1941. godine veći broj Jevreja bio uključen u NOP nego u NOV. Razlog je bio taj, što je najveći broj uključenih u NOP bio sa teritorije Bačke u kojoj u to vreme nisu postojali uslovi za formiranje partizanskih odreda, pa su se u velikom broju uključili u NOP želeći da doprinesu jačanju narodnooslobodilačkog pokreta. I taj podatak očitog govori, da je svesni faktor u vezi sa njihovim uključivanjem u NOP bio odlučujući, i to tim više, što su najveći broj uključenih u NOP bili članovi KPJ i SKOJ-a, ili su to postali na početku ustanka.

No, mora se naglasiti, da iako broj uključenih Jevreja u NOR nije bio mali, kako to neki navode, njihov broj je ipak mogao biti veći, da se nisu na početku ustanka ispoljili i izvesni subjektivni faktori, kao što je dezorijentisanost velikog broja Jevreja neposredno po kapitulaciji Jugoslavije, a posebno kolebljivost zbog koje nisu mogli blagovremeno da sagledaju sve ono, što su okupatori i njihovi pomagači pripremali u cilju konačnog »rešenja jevrejskog pitanja«. Nisu mogli verovati da će se u XX veku primeniti takav genocid prema jednom narodu, kakav u istoriji nije zabeležen. Verovali su da su nacisti ipak ljudi, ali na žalost, u tim ljudskim spodobama krili su se najbestijalniji zločinci. Doista, mogućnosti za masovna bekstva iz gradova nisu postojala, ali su postojali uslovi za veći broj pojedinačnih bekstava. Zbog te kolebljivosti, u pojedinim pokrajinama i mestima Jevreji su u potpunosti likvidirani.

Od preko 82.000 Jevreja, koliko ih je bilo u Jugoslaviji pre drugog svetskog rata, rat je preživelo oko 15.000 Jevreja. Od učesnika u NOR preživelo je preko 3.200, nekoliko hiljada je našlo utočište na oslobođenim partizanskim teritorijama, a izvestan broj se vratio iz koncentracionih logora, zatvora, zarobljeničkih logora. Najveći broj se spasao u Jugoslaviji zahvaljujući narodnooslobodilačkom ratu, koji je organizovala Komunistička partija Jugoslavije na čelu sa drugom Titom. Oni bi, bez sumnje, najvećim delom bili žrtve genocida.

O doprinosu Jevreja narodnooslobodilačkoj borbi najbolje ilustruju podaci o broju poginulih u NOR, o znatnom broju Jevreja na visokim vojnim i političkim dužnostima u toku rata, 10 narodnih heroja, kao i 14 generala u Jugoslovenskoj narodnoj armiji.